www.pertwk.com

ر

بەشی نۆهەم

دین، ئایینو بیروبڕوای لاوەکی
لە کوردستان دا

واسیلی نیکیتین V. Nikitine لە کتێبی کوردو کوردستاندا دەنووسێ: هەروەك لە زۆر بواری دیکەدا لێکۆڵینەوەمان کردوە، کورد لە بواری ئایینیشەوە تاکێکی دیارە یا بە واتەیەکیتر کەسایەتی دیارو بەرچاوی خۆی پاراستوە.[81] ئێمەش بە درێژایی نووسراوەکانی ئەم کتێبە چەندجار ئاماژەمان پێکردوە کە لەسەر پێداگرتنی زۆربەی

[80]– خاکی خەلافەتی ڕۆژهەڵاتی لاپەڕە 133.

[81]کوردو کوردستان، واسیلیی نیکیتین، وەرگێڕانی محمد قاضي، ل 440.

لێکۆڵەرەوەو نووسەران، کوردان لەو گەلە دەگمەنانەن کە بە درێژایی مێژوو و سەرەڕای ئەو هەموو کەندو کۆسپو تەگەرەو هەورازو لێژەی لە ڕابردوودا کەوتۆتە بەردەمیان توانیویانە کەسایەتی دیارو بەرچاوی نەتەوەیی و قەومی خۆیان بپارێزنو ئەم وەزعە کاتێك گرینگایەتیەکەی دەردەکەوێ کە لەوە ئاگادارنین کوردەکان لە درێژایی مێژوودا حکومەتێکی گشتیو تایبەت بە خۆیان هەبووبێ. هەر لەو دۆخەش دا تەنانەت لەبواری دینو ئایینی خۆشیانەوە سەربەستی خۆیان پاراستوەو حورمەتی بیرو بڕوای خۆیان ڕاگرتوە.ئیسلام تەنیا دینێکە کە دەوری بەرچاوی لە ژیانی کوردان دا گێڕاوە. هەروەك نیکیتین نووسیویەتی: دوای ئەوەی بە گەرمیو توندوتۆڵی لەبەرامبەر سوپای ئیسلام دا ڕاوەستاونو بەرگریان کرد، هەر ئاواش لەژێر کاریگەریی سەرۆك عەشیرەتەکانیان، بە پاراستنی عادەتو سوننەتەکانی خۆیان ئیمانیان بە دینی ئیسلام هێناو لەگەڵی بوونە هاوپەیمان، هەروەك باسی لێدەکەین لە تەواوی مێژووی سەرەتایی ئیسلامدا خزمەتیان بەرەواجی دینی ئیسلام کرد.

لە تایبەتمەندییە هەرە بەرچاوەکانی ئایینی کوردان، بە دڵەوە پێڕەوی کردنو نواندنی ئیخلاسە کە بۆتە تایبەتمەندی کۆمەڵایەتی ئەوان. خووخدەی عەشیرەتیو دواکەوتنو بەڕیوەبردنی یاساو ڕێسای عەشیرەییو فەرمان بردن لەسەرداری عێلو گەورەی خێڵو قبووڵکردنی بێئەم لاو ئەولای فەرمانی ئەوان لەسەدان سەدە پێش ئێستا واتە هەر لە سەرەتاوە بە شێوەیەك لەڕەگو ڕیشەیان مردوەو کە بۆتە خوو خدەیەکی تایبەتو وای جێ گرتوە کە لە دینو ئایینی ئەوانیش دا کاریگەریی خۆی هەیەو بەڕێوەبردنی فەرمانی پێشەوایانی دینیش بۆتە بەشێك لە سروشتیانو هەروەك ئامادەن لەپێناو بۆچوونی سەرۆك خێڵەکاندا گیانبازی بکەنو بۆ پێشەوایانی ئایینیش زۆر جیددیترو بە ئیمانەوە ئامادەی گیانبەخت کردنن.

ڕابردووی زۆر دووری کوردەکان لە بواری باوەڕی ئائینیەوە زۆر تاریكو نادیارەو لەو کاتەوە کە لە سەر نیشتیمانی ئێستایانن ئەگەر سەیریان بکەین ڕوونترین پەرستشگەیان ئاهور مەزداو ئەوین بە ڕۆشناییو نووربوە.

پێوستە بزاندرێ کە بیروبڕوای هەموو ئادەمیزادێك بە تایبەتی لەو سەردەمە لە مێژینەکان دا لە سەر بنەمای فامو زانستی ئەوان لە ژیانو ژینگەیان پێك هاتوە، بە شێوەیەك کە هەرچی کاریگەری باشو بەکەڵکی لە ژیانی ئەوان دا بووبێ بە باشو بە پێچەوانەش هەرچی بووبێتە هۆی ترسو ناڕەحەتیانو مایەی زەحمەتو کوێرەوەریانو شتی نەرێنی لەوان دا پێك هێنابێ بە خراپو ناحەزیان زانیوە. هەر وەك لە ڕۆژگاری زۆر قەدیم دا نووریان لە بەر ئەوەی کە هۆی ڕووناکیو دیتنی ژینگەو گیانلەبەران بوە، بە خێرو باش هەڵسەنگاندوەو ڕۆژیشیان وەك مییهرو بە نموونەو دیاردەی ڕاستیو ڕووناکی زانیوە، هەر بۆیە پەرستویانەو سوپاسیان کردوە. بە پێچەوانەش، تاریکی کە بەر چاویانی گرتوەو هەموو شتی لێ ون کردوونو بۆتە هۆی ترسو نیگەرانیان بە سەرچاوەی هەموو خراپەیەکیان زانیوەو لە بەری هەڵهاتوون. دواییش لە پاڵ خۆی دا، ئەو دوانەی واتە(ئەهور مەزداو ئەهریمەن)ی لە بەرانبەر یەکتردا دادەناو بڕوایان وابوو کە هەمووکات لە بەینی چاکەو خراپەو دیاردەکانی ئەوان یانی نوورو تاریکی دا شەڕو ناکۆکی بەردەوامە.

کوردەکانیش وەك هەموو مرۆڤەکانیتر ئاگرو نووریان پێ وەك دیاردەی ڕاستیو ڕووناکی بووەو دەیان پەرست، هەر بۆیەش بە ڕۆژ پەرستیان لە قەڵەم داون[82]. ئەوان ئاوریشیان کە سەرچاوەی ڕووناکی بوەو هەیە، بە هۆکارێك بۆ"شیری شیران" (ڕووناکی) دەزانی کە بە مانای نووری نووران یا ڕووناکییەکانەو، هوورو ئاهووریشیان کە بە مانای ئاورە بە خولقێنەرو پەروەردگاری کائینات زانیوە(اللە نورالسماواتو الارچ)و ئاهورامەزداشیان بە پەروەردگاری توانا ناوبردوە.[83]

برەو پێدەری ئەو بیروباوەڕەش "زەردەشت"ە کە خۆی چیرۆکێکی تایبەت بە خۆی هەیە، بە پێی نووسراوەکانو مێژووەکان، چەند زەردەشت هەبوەو تائەو

[82] – مێژووی کلیسای کۆن، ل 301

[83] – مەزد بە مانای تواناو بە هێزەو ئاگر دیاردەی ڕاستی تواناییە کە کوردان بە پیرۆزیان زانیوە، بۆ ئەوەی زیاتر لەو مەسەلە حاڵی بن لە لاپەرچی45ی بە دوای مێژووی کوردو کوردستانو دەوروبەری، نووسینی محەمەد مەردووخی کوردستانی بڕوانن.

جێگایەی ڕوونیان کردۆتەوە، زەردەشتەکان کە هەمووشیان پڕۆپاگاندەچی ئەو بیرو بۆچوونەن کە لە سەرەوە باس کراون و ئایینی ئەهوراپیان هەبوە سێ کەسن. زەردەشتی هەوەڵ نووسەری کتێبی "زەند"ەو نیزیك بە سێهەزار ساڵ بەر لە زایین بوەو وەك ئوستوورەکان دەڵێن، حەزرەتی نووح لە زەمانی ئەودا کۆچی دوایی کردوە. زەردەشتی دووهەمیشیان بە "فەرەیدوون" نووسیوە کە بە سەر زوحاکی عەرەب دا زاڵ بوەو ڕێکەوتی ژیانی گەیوەتە2200 ساڵ بەر لە زایین. بەڵام ئاخرین زەردەشت کورد بوەوبە"زەردەشتی کورد" ناسراوە. ئەم زەردەشتە لە زەمانی "گشتاسب"دا ژیاوەو لە ناوچەی"ورمێی" ئەمڕۆدا سەری هەڵداوەو ئاشکرابوە - فیردەوسی شاعیریش لە سەر ڕەچەڵەکی ئەو دەڵێ:

نهم پشت زردشت پیشین بداو مه آباد پیغمبر راستگو

کتێبی ئەوێستاش ئەو زەردەشتە نووسیویەتی، [84] وەك"ئالبرسیو" دەنووسێ: ئەوێستا 31 سوورە بوە کە جگە لە سوورەیەك و چەند ئایەتێك هیچی دیکەی لێ نەماوەتەوە. ئەو نووسەرە هەروەها دەڵێ کاتی نووسینی ئەوێستا سەردەمی ساسانییەکانە، بەڵام سەردەمی نووسینی ئەوێستا دەبێ زۆر پێشتر بووبێ، چوونکە وەك دەزانین ئەردەشیری پاپەکان، دامەزرێنەری ساسانیانە کە دینی زەردەشتی کردۆتە دینی ڕەسمی، ئەوە دەردەخات کە زەردەشت بەر لەو بوەو ئەوێستاش پێش سەڵتەنەتی ئەردەشیر نووسراوە، ئەو ئەمری کردوە کە سوورەکانی ئەوێستا کۆکەنەوەو هەر بە فەرمانی ئەو کردوویانەتە یەك کتێب و لە پەرش و بڵاوی ڕزگاری بوەو هەر ئەوەش بۆتە هۆی ئەوەی کە دینی زەردەشت بناغەیەکی قایم وەدەست بێنێ و هێرشگەرانی ئیسلامیش ئەو زەمانی کە ئێرانیان گرتوە لەگەڵ ئێرانییەکان وەك ئەوانە جووڵاونەوە کە ئەهلی کتێبن واتە ئەوێستایان بە کتێبی ئاسمانی ناسیوەو

---

[84]— یەکێك لە دەلیلە ئاشکراکانی کورد بوونی زەددەشتی سێهەم کتێبەکەیەتی، چونکە ئەوێستای بە زمانی مادی یا باشتر وایە بڵێین بە کوردی نووسیوە کە زمانی دایکی بوەو ئەوڕۆش خوێندنەوەکەی ئەوە دەسەلمێنی.

بۆ دەرکەوتنی ئەو ڕاستییەش دەکرێ بە حەدیسی "سنوابهم سنه اهل الکتاب"[1] ئاماژە بکەین کە بە ریوایەتی سوننیەکان بە عومەری کوڕی خەتتاب، خەلیفەی دووهەم لە خەلیفەکانی ڕاشیدین گوتراوە.

میستر جاکسن A.V.W. JACKSON ، پسپۆڕی ئایینی زەردەشت دەڵێ: زەردەشت لە نیوەی دووهەمی سەدەی حەوتەمی بەر لە زایین هاتۆتە دنیاو لە نیوەی ئەوەڵی سەدەی شەشەمیش کۆچی دوایی کردوە، ئەوە شتێکە کە زۆربەی مێژوونووسان، مەسعوودی، حەمەوی، قەزوینیو حەمزەی ئیسفەهانی، ابوالفداو ابن الفقیه، بلازەریو خوردادبه دانیان پێدا هێناوەو لە ورمێ لە دایکبوونەکەشیان قبووڵ کردوە. بەڵام مێژووی گەشتاسب لە "تقویم التواریخ" دا ساڵی لە دایك بوونی 668ی بەر لە زایین نووسیوە.[85]

هێندێك لە زانایان هەوڵیان داوە لە سەر بنەمای بەرئاوردەکانی زمانناسی، ڕووداوەکانی مێژووییو حیساباتی نجوومی، ڕێکەوتی لە دایك بوونو سەردەمی ژیانی زەردەشت بقەبڵێنن کە زۆرینەیان بە وتەی دوکتور "فەرهەنگی مێهر" هی دوو سەدەی دواییینو[86] ، دەبێ بڵێین کە جگە لەوانە کەسانێکیتریش لە دەورەکانی پێشوودا لە سەر ئەو باوەڕە بوون. هەر وەك "تێسیاس TESIAS" لە سەدەی پێنجی بەر لە میلادو "سیفالینی CEPHALIN" و "ژوستیان JUSTIAN" لە سەدەی دووهەمو هەروەها "ئۆیسێبوس EUSEBIUS" لە سەدەی چوارەمو "بۆلوس BAULUS" و "ئۆروسلیوس" لە سەدەی شەشەم، هەر هەموویان لە دایکبوونی زەردەشت دەگێڕنەوە ساڵی 2200ی بەر لە میلاد. بەڵام لە دواییدا بە لەبەرچاوگرتنی ئەوانەی سەرەوە ڕێکەوتی لە دایکبوونی زەردەشت بەینی 2000تا 1000ی بەر لە میلاد دەنووسنو زانا گەلێکی وەك کیلگر، ئیشپیگل، جەکسۆن، شاپووری شابازی، زێلۆن،

---

[1]– "فجر السلام"، الجزا الاول ل170

[85]– بۆ موتاڵای زیاتر لەم بوارەدا بە هەموو کیتبەکانی کۆنو نوێی وەك مێژوویی کوردو کوردستانو دەوروبەری محمد مردوخ کوردستانی لاپەڕەکانی 5 تا 47 بڕوانە

[86]– ڕوانگەی نوێ لە دینێکی کۆن، نووسینی دوکتور فەرهەنگی مێهر لاپەڕە 125

کتزریاس، زبیح الله بهروز، علی اکبر جعفریو عسکراف هەموو پێ لە سەر ئەوە دادەگرن، بە تایبەتی جەکسۆن ئاماژە بە کۆچکردنی تاقمێك زەردەشتی لە ساڵی 600ی بەرلە زایین بۆ چین دەکاو سوورە لە سەر ئەوەی کە لە دایکبوونی زەدەشت نابێ زووتر لە هەزار ساڵ بەر لە میلاد بووبێ.

لە کوردستان دا عیبادەتو پەرستنی ئاهورامەزدا لە ئەستۆی گەورەکانی بنەماڵەکان بوە کە پێیان دەگوتن "پیر"و چونکە زەردەشتی کورد لەبەرانبەر کۆنەپەرەستیو سیحرو جادووگەری راوەستا کە لە ڕێگەی "پیرە"کانەوە هاتبوە نێو ئایینی ئاهورایی، پیران دژایەتیان کردو لەبەرامبەریدا ڕاوەستان، ئەو دژایەتییە ئەوەندە توند بوو کە ئەو لە کوردستانەوە چووەتە شاری "بەلخ"ی هەڵکەوتوو لە ڕۆژهەڵات، بەڵام دوایی گەڕایەوە ورمێو هەرلەوێ کۆچی دواییکردو لە ئاورگەی "ئازەرگوشسب" کە ناوەندی تەبلیغاتیی خۆی بوو بە خاك سپێردرا. جیاوازیی ڕاوبۆچوون لەم بوارەدا یەکجار زۆرە، وەك لە ئەوێستادا شوێنی لەدایکبوونی زەردەشت قەراخ چۆمی "دارجا" لە ئێرانو ئیجە نووسراوە کە شوێنی دروستی جوغرافیایی ڕوون نیە.

کەسانێکی وەك بارتولد، جیکسون، گولدزو هێرتسفێلدو هیرقێل، زۆر بە ڕوونی دەڵێن ئەو ڕووداوە لەباکووری ڕۆژئاواو ڕۆژئاوای ئێران بوەو هێندێکیش وەك نیبێرگ، سۆمل، مری بۆیس زهیزو شابازی، پێیان وایە زەردەشت لە ئاسیای ناوەندی (خوارەزمو...) بوە، ئەوەش لە حاڵێك دایە کە کەسانێکی وەك موڵتون هومباخو میلز ئەوێ بەهی باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێران دەزانن. بەڕێز دوکتور فەرهەنگی میهریش تا ڕادەیەك ئەوە دەسەلمێنێو دەڵێ: "اشوزەرتشت، لە ڕۆژهەڵاتی ئێرانو قەراخ چۆمی سەیحوون لەدایك بوەو ئاماژەی ئەویستا بە چۆمی "دارجا"ش هەمان سەیحوونە.[87]

بەڵام بۆچوونی نووسەر بەپێچەوانەی ئەو قسەیەو ئەوە دەسەلمێنێ کە باکووری ڕۆژئاوای ئێرانو دەورووبەری گۆلی ورمێ (چیچست) شوێنی لەدایکبوونی زەردەشتە،

87– ڕوانگەی نوێ لە دینێکی کۆن، نووسینی دوکتور فەرهەنگی میهر ل 125

چونکه هەروەك ئاماژەمان پێکرد، کۆچی ئەو بۆ ڕۆژهەلات، دیاردەو نیشانەی زۆری هەیە. جا بەهەر هۆیەکی وەك دژایەتی پیرەکانو گەورەکانی دینی دیکە یا بیروبۆچوونی ئەو یا هەر بیانوویەکی دیکە بووبێ. بەلاّم لە کوردستان هەرچی لە ماریفەتو پیرلاشیار یا زانیاری پیری شاریار" یا بیروبۆچوونی خەلّکیتر کە بەدەستەوەن هەموو لەسەر ئەو قەولەن کە پەرستنی خواکان لە ئەستۆی گەورەکانو پیرەکانی بنەمالّەکان بوە کە پێش زەرتشتیش خواخەیالّییەکان هەر لەلایەن پیرەکانەوە بە خەلّك دەناسێندران، لەبەر ئەوەی کە بڕوای زەردەشت دژایەتی لەگەلّ وتەو بەرژەوەندی ئەوان هەبوو زیاتر کەوتە بەر لۆمەو تووڕەییيان، هەتا مەجبوور بوو خاکی خۆی لە باکووری ڕۆژئاوای ئێران "ویج" یا کوردستان (ماد) بەجێبهێلّێو بچێتە ڕۆژهەلاتو لە ئاکامدا بگاتە بەلّخ، چونکە لەوێ "کەی گەشتاسب" پشتیوانی لێکردو کەوتە تەبلیغاتو پڕۆپاگەندەو دواییش کە هەستی بە متمانەو ئاسایش کردو لەتوانای خۆیدا بینی لەڕۆژهەلاتەوە گەڕایەوە زێدی خۆی لە باکووری ڕۆژئاوای ئێران "ویج" دوای مردنیشی کە زۆربەی بیرمەندان پێیان وایە لە تەمەنی 70 تا 80 سالّیدا بوە لە ئاورگەی شاکان (ئازەرگوشسب) نێژرا.

بابەتێك کە خۆی دەتوانێ دەلیلی چەسپاندنی ئەو ئیددیعایە بێ ئەوەیە کە ئاشو زەرتشت بە توندی دژی موغەکان (پەیڕەوانو ڕاهیبانی ئایینی خواخەیالّی) بووەو بەخۆی دەگوت "زائۆتار Zaotar" واتە ڕووحانیو قەت ناوی موغەکانی بە زاریدا نەدەهاتو پێی دەگوتن "کارپا Karpan" کە وشەیەکی تەواو کوردیو پەهلەوییە[88]، بەلاّم بە هۆی ئەوەی بنەغەی کاری ئەو لە ڕۆژهەلاتی ئێران واتە ویجو بەلخ بوە گومانی ڕۆژهەلاتی بوونی زیاترو بەهێزتر بووە، بە پێچەوانەی وتەی هێندێکیان

[88] – 5 بەرگ لە زنجیرە کتێبەکانی پیرۆزی ڕۆژهەلات، نوسینی W. West و ئوستوورەی ژیانی زەرتشت نووسینی خانمی ژالّە ئاموزگارو ئەحمەد تەفەزوولیو ستوت پسەنو گاتەکانی زەردتشتو ئەو هەلّبەستانەی پێوەندییان پێوەیەتی، نووسینی علی اکبر جعفری، چاپی 1359، لەسەر ئەم بابەتە کە شتی زۆر بە کەلکیان تێدایە، ئەگەر لە باسەکان دا دەلّێین زمانی کوردی هەمان زمانی پەهلەویە، بەو مانایەیە کە تەواوی وشەی کوردیی قەدیم یا پەهلەوی هەر کوردی ئەمڕۆنو ئەگەر "کرپان" بەوشەی ئەمڕۆی کوردی لێك دەدەینەوە هەر بەو دەلیلەیە.

زەرتشت بەدەستی "توربراتورو یا کەسێکیتر نەکوژراوە[89]، بە بڕوای زۆربەی لێکۆڵەرەوان، گەڕاوەتەوە ڕۆژئاواو دوای مردنی ئاسایی‌و سروشتی لە ئاورگەی "ئازەر گشسپ" لەشیز نێژراوە[90]. هەرچەند هێندێك کەسی وەك مێستیر هۆل گوتویانە: "زەردەشت لەشەڕ لەگەڵ هیونەکان "هونەکان" لە باکووری ڕۆژئاوا کوژراوە.[91]

هەرچی بێ، کوژران یا مردنی سروشتی زەردەشت هیچ کاریگەریەکی لە ئەسڵی بابەتەکەدا نیە، هەرچەند بە وتەی "خواندمیر" جیاوازی بیروڕاکانیش لەم بابەتە زۆر بێ[92] بەڵام هەروەك گوتراو زیاتری بۆچوونەکان لەلایەن خاوەنەکانیانەوە ئەوە دەگەیەنن کە زەرتشت لە باکووری ڕۆژئاوا یا ڕاست لە ڕۆژئاوا لەدایك بوە. زانایانی خاوەن بۆچوون وەك "پلینوس" لە قەولی "هیرمپیوس" فەیلسوفی یۆنانی سەدەی سێهەمی پێش زایین‌و یا هێرۆدۆت لە سەدەی پێنجەمی بەر لە میلادو "پلینووس" بۆخۆی لە سەدەی یەکەمی زایینی زەرتشتیان بە مادی ناو بردوەو لەوانەی دوایش ابن خوردادبە، شاری ورمێشی بە شاری زەرتشت نێو بردوە.[93] "بلازری" دەنوسێ: "مەجووسییەکان (زەرتشتییەکان)ورمێ بە شوێنی لەدایکبوونی زەرتشت دزانن.[94]
کەسانێکی تریش شوێنگەلی دیکەیان جگە لەوانەی گوتراون بە جێگەی لەدایك بوونی ئەو داناوە، بەڵام هەموویان لەسەر ڕۆژئاواو باکووری ڕۆژئاوا کۆکن، بۆ نموونە رەزا قولی هیدایەت دەڵێ: زەرتشت لە شاری ئەردەبیلو "سەبەلان" بوەو لە شوێنێك بەنێوی شیز یان شیر کە لەنێوان مەراغەو زەنگان هەڵکەوتوە بەربۆتەوە، دوایە چۆتە "رەی"و لەوێڕا چۆتە بارەگای لهراسب‌و گەشتاسب کە جێگەکەیان بە "ئێرانشار"

---

[89]– نووسینی فەرهەنگی میهر لە کتێبی روانگەی نوی لە دینێکی کۆن ل 128دا بخوێننەوە.

[90]– پێویستە نووسراوەکانی هیرتسفێلد، هیرقێل‌و سەفەرنامەی ویلیامز جکسن‌و ئێران لە ڕابردوو و ئێستادا، وەرگێڕانی منوچهر امیری‌و فریدون بدری بخوێنینەوە.

[91]– وەرگیراو لە کتێبی ئێرانی دێرین (باستان) نووسینی شیرالدولەی پیرنیا لاپەڕەکانی 55 تا 254

[92]– حبیب السیر، غیاس الدین بن همام الدین الحسینی ناسراو بە خواندمیر ل 200

[93]– المسالك‌و المالك، دخویە ابوالقاسم عبدالە بن عبیداللە بە خوردادبە بەنێوبانگە، بە کوشتنی دخویە، لە ئازەربایجان لە گەشتی مێژوویی ئێرانی وەرگرتوە.

[94]– فتوح البلدان، احمد بن یحیی بن جابر بلازری، وەرگێڕانی دوکتور محمد توکل

ناسرابوو.[95] هەروەها ویلیام جیکس دەڵێ: بە باوەڕی من دەبێ "سەبەلان" بەوکێوە بزانین کە دوو هاودەمی پیرۆز کە لە ئەوێستادا هاتوە، واتە زەردەشتو ئاهورا مەزادا لەوێ پێکەوە ڕازو نیازیان کردوە[96]. یا بە وتەی مامۆستا پوور داود: "هێندێك كەس ئەو كێوەو "كێوی تووری سینا" كە حەزرەتی مووسا لەوێ لەگەڵ خودای خۆی ڕازونیازی دەكردو دە فەرمانیش هەر لەو شوێنە بە مووسا ئیلهام كرا بە یەك دەزانن." بە بڕوای نووسەریش هەر لەبەر ئەوە ئەو كێوانە گڕكانی بوونو هێندێك شتی جوانی وك ئاوریان لێ دەرپەڕیوەو پیرۆز بوونەو بوونە جێگەی پەرستنو خۆشەویستی خەڵكی دەوەرەكە. ئێمە ئەمڕۆ دەستمان ناگاتە ئەو مێژووەو ڕۆژگارەی كە لە سینگی ئەو كێوە بەرەو ئاسمان هەڵچووبوو، ئاوری سوورو گڕی لێ هەڵدەستاو پۆلوو دەكەوتنە خوارێ، بەڵام لووتكەو زاركەكانیان شاهیدی گڕكانی كۆنی ئەوانە[97] و ئەو بابەتە حەدیسێكی پێغەمبەریشی لەسەرە، بۆیە حەمدوڵلا مستەوفی دەنووسێ: "گوتیان یا رسول الله، سەبەلان چییە؟ فەرمووی كێوێكە لەنێوان ئەرمەنستانو ئازەربایجان، سەرچاوەیەك لە سەرچاوەكانی بەهەشتیشی لێیەو گڵكۆی یەكێك لە ئەنبیاش هەر لەوێیە[98].

دیارە نەتەنیا سەبەلان بەڵكوو هەر شوێنێك كە بەرزو جوانە كەسایەتییەكی گەورەی دینو دنیای وەك زەرتشت بەهرەی وەگرتوەو كێوی سەهەندیش لەو نیعمەتە بەشی بەر كەوتوە، بۆیەش ئەشكەوتێكی كە بە شێوەی تاق لەوێدا هەڵكەوتوە، بە ئەشكەوتی زەردەشتی دەزانن[99].

95– وەرگیراو لە "مزدیستاو ادب پارسی، دوكتور محمد معین، بەرگی یەكەم ل 82

96– سەفەرنامەی جاكسن، لاپەڕەكانی 70 تا 69و كتێبێكی دیكە بەناوی زەرتشت پەیامبەری ئێرانی باستان (دێرین)

97– یسنا بەرگی دووهەم ل 58، راپۆرتی ئیبراهیم پوور داود، بە هەوڵی بەهرام فەرەوەشی

98– نزهةالقلوب، حمدوڵلا مستەوفی، بە كۆششی محمد دبیرسیاقی ل 196

99– یسنا، راپۆرتی پوور داود، بە هەوڵی بەهرام فەرەوەشی لاپەڕەكانی 52 تا 151، وەرگیراو لە ئازەربایجان لەگەشتی مێژووی ئێران دا

www.pertwk.com

بەڵام هەروەك ئاماژەی پێکرا بۆچوونەکان زیاتر بەرەو رۆژئاوای گۆلی ورمێو باشوورەکەی دەچن کە راستتر لە جێگاکانی دیکەیەو نیشانەی زیاتر لەم بابەتەوە بەدەستەوەن، وەك موغبەرەیەکی کە لە گوندی "ئەمبێ" کە لە دەوروبەری ورمێ هەڵکەوتوەو خەڵك لە گڵکۆی دایکی زەردەشتی دەزانن[100] و بە وتەی "جێکسۆن" نیشتیمانو جێگەی لە دایکبوونی زەردەشت نابێ لەم دەوروبەرە دوور بێ.[101] کێوی تەختی "بلقیس"یش کە لە بیست کیلۆمیتریی تەختی سلێمان (ئاتەشگای ئازەرگەشسب) بە وتەی حەسەن ئەنوەری دەتوانێ لە کێوەکانی دیکە پێوەندیی زیاتری بەم بابەتەوە هەبێ.[102] هەرچەند لەم ناوچەش هەرکەس جێگەی لەدایکبوونی بۆ لایەکی دەکێشێ، یەکێك ئەوی بە ئازەربایجانی، یەکیتر ئەو بە کوردستانیو واش هەیە ئەوی بە ئەرمەنستانی نێو دەبەن“ بەڵام لە باکووری رۆژئاوای ئێران ویچ بوونی جێی لە دایکبوونی زەردەشتو مادی (کورد) بوونی بە بڕوای نووسەری کتێب نابێ گومانمان هەبێ.[103] ئەوەش هەر کەس زەردەشت لەخۆی دەزانێ ئەوە تایبەتمەندی گشتی گەلەکانە، سەرنجدان بە ئەو هەموو ئیمام زادەی کە لە تەواوی کوێرەدێیەکانو شارو شارۆچکەکان، بە تایبەتی لە ئاسیای رۆژئاواو بە تایبەت لە ئێران دا بێجگە لە هێندێك لەوان کە ناسراون، باقییەکەیان بێ ناوونیشانو نەناسراون، ئەوە زیاتر ئەو راستییەمان بۆ دەردەخەن. هەموو هەوڵ دەدەن خۆیانو ناوچەکەیان بە کەسایەتییەکی ئایینیو جێسەرنجی خەڵك ببەستنەوە، ئەگەر دەستیشیان بە خۆیان ڕانەگەیشت هەوڵدەدەن سەمبولێك دابنێنو ئەم پێوەندییە ناڕاستە پێك بێنن.

---

[100] خاکی زەردەشت. (ورمێ)، نووسینی علی دهقان، ل 358.

[101] سەفەرنامەی جاکسۆن، ل 75.

[102] ئاتەشگای ئازەرگەشسب، حسن انوری ل 44.

[103] لێرەدا دیسان سەرنج دا بە بەشی یەکەمی "وندیداد". خوێنەر دێنێتە سەر ئەو باوەڕە کە بیر بکاتەوە. ئەو دەنووسێ: کاتێك مادەکانو کوردەکان زەردەشتی بوون، پارسییەکان ئایینی جیایان هەبووە، چونکو پارسییەکان لە رۆژهەڵات بوون. چونکو ناوەندی ئەو ئاینەی زەردەشت رۆژئاوا یا باکووری رۆژئاوا، واتە خاکی کوردەکانو مادەکان بووە. کەوابوو گومان لەوە دا نامێنێ کە زەردەشت خۆشی دەبێ هی ئەو هەرێمە بووبێ. دیارە چونکو منی نووسەری کتێب کوردو ماد بە یەك دەزانمو بە باوەڕی من هەرکام بەشێك لە ئەویترن، بە واتایەکیتر یا ماد تایفەیەکە لە کورتیوی‌و یا کورتیوی تایفەیەکە لە ماد. هەر لەبەر ئەوەش وشەی کوردی لێرەدا هێناوە.

خاكی مادی گچك (ئازەربایجانو كوردستانی باكووری ڕۆژهەڵات) هەر لە سەرەتاوە ناوەندی زەقبوونەوەی بیروڕای رووحانی عیرفانی بووە، چاوخشاندنێك بەسەر مێژوو و رابردووی ئەو خاكە دەردەخا كە كەسانی مومتازی دینی، خاوەنی سەنگی سیاسیو برەوێكی یەكجار زۆر بوونو بە وتەی رەحیم رەئیس نیا (ئەو موغانەی كە بە ئەسڵ ماد بوون) حوكمڕانی سەرەكیی خەڵكانی ئەو دەوەرە بوون. هەروەها ئیبراهیم پورداود لەم بابەتەوە دەنووسێ: مادی گچك هەموو كات لە مێژووی دینی مەزدیسنا بە پیرۆز ناسراوەو لە هەر بوارێك دا دەتوانین ئەوێ لەگەڵ خاكی پێغەمبەر لێ پەیدابووی فەلەستینو دەوروبەرەكەی هەڵسەنگێنین. كێوی سەبەلان یا سەوەلان[104] لە جیاتی تووری سینایەو گۆلی "چیچست"ی ئەوێستا بە جێی "بحرالمیت"ی فەلەستینو شاری گنجك كە لە نووسراوەكانی سەدەكانی ناوەڕاست دا بە "شێر" ناوبراوەو پێگەی ئاتەشگای شاهەنشاهی ئازەرگشب بووە لە جیاتی شاری بیت المقدس "ئورشلیم"ە كە لە ڕۆژگاری زۆر كۆن دا خاكی موغان یا پێشەوایانی دینی زەردەشت بوە.[105] پێویستە بگوترێ كە زەردەشت باسی موغانی نەكردوە. دیسان پێویستە ئەوە دووپات كەینەوە كە ناتەبایی بۆچوونەكان لەسەر زێدی زەردەشت نەتەنیا زۆرە بەڵكوو هێندێجار دەبێتە هۆی قسەی زۆر لە یەك دوور و ناتەباو نارێك، هەروەك (هاشم رەزمی) بردنی زێدی زەردەشت بۆ ڕۆژئاوا بە پیلانێكی تایبەت لە لایەن زەردەشتییەكانی ڕۆژئاوای ئێران دەزانێو دەڵێ: "بەڵایەكیان بەسەر مێژوو و جوغرافیای زەردەشتی ڕۆژهەڵات هێناوە كە زۆری سەرگەردانی وا لێ كەوتۆتەوە كە هەر بۆ باس كردن نابن، موغەكانی ماد بە دەمارگرژی زۆری خۆیانو ... ئەو كارەیان كردوەو ... لەم ڕێگەوە سەرلێشێواوییەكی زۆر هاتۆتە ئاراوە كە ماوەیەكی دوورو درێژ پەشێوی لەمێژووی ئێران دا پێك هێنا. زێدی زەردەشت "ئەئێرنیمو ئیجە ... ئاترۆپاتێن بوو... زەردەشت لە شیزی قەراخ گۆلی ورمێ لەدایك

[104] لە جێی خۆیدا "ساوارلان"یشی پێدەڵێن.

[105] ئاناهیتا، كۆ مەقالەی مامۆستا پورداود، بە هەوڵی گورجی ل 290.

بووەو باوكیشی خەڵكی وێ بووە، بەڵام رى ... دایكی پێغەمبەریش دەبێ هەر خەڵكی ئەو شوێنە دەبێ."[106]

ئێمە كارمان بەم چەشنە دەربڕینانە نەداوەو ئەوەی بە وتەی رەئیس نیا كە دەبێ ئەو قسانەی هاشم رضي بێئەوەی باسی سەرچاوە بكا، لە زمان كتێبی "دینەكانی ئێرانی باستان یا دێرین" نووسینی "نیبێرگ"ەوە گێڕاوێتیەوەو[107] لە نەتیجەی وەرگرتنی دوژمنانەی ئەو دا، كەسانێك كە ئەمڕۆ مێژووی پایەی ئایینی زەردەشتی پەیوەست بە دینی زەرەدەشتی لە رۆژئاوا دا دەزانن، تەواوكەری بیرو ئەندێشەی موغانی زەردەشتینو لە هەموو بارێكەوە بە قەولی خۆیان دوایین موغەكانن،[108] بەڵام هەر ئەوەندە دەڵێین مێژووی خاكی مادی گچكەو پێوەندیی ئەو لەگەڵ زەردەشت شتێكی وا نیە كە مرۆڤ بتوانێ بە سووكو ئاسانی ناوەرۆكەكەی تێك بداو گرینگتر لە هەمووان ئەوەیە كە بە هەر بارێك دا لەو هەرێمە بیربكەینەوە، زەردەشت پێوەندییەكی قووڵی لەگەڵی هەیەو ڕایەڵو پۆی ئەو پێوەندییە ئەوەندەی زۆرن كە بە بڕینی یەكێك لەوان زیانێك بە قایمیەكەی ناگات. هەروەك وتەكانی كەسایەتییە زانستییەكانی دیكەی وێنەی "ئارانسكی"و "هنینگ"یش تەنیا وەك دەربڕینی بیروڕایەك نێودەبرێن، چونكو كاتێك بۆ وێنە "هنینگ" دەڵێ "بێپایە بوونو پووچی قسەی ئەو كەسانەی كە زێدی زەردەشت بە رۆژئاوا دەزانن... كاتێك ئاشكرا دەبێ كە ناوی ئەو شوێنانەی لە ئەوێستا دا هاتوون، هەموویان لە چوارچێوەی جوغرافیایی رۆژهەڵات دان، بەڵام لە تەواوی ئەوێستا دا جارێك ناوی ماد نەهاتوە. ناوبراو هەروەها دەڵێ: "پێوەندیی ئەو دەقە حەماسیانەی ئەوێستا بە رۆژهەڵاتو هێندێك تایبەتمەندی زمانی ئەوێستا (راوێژی گاثاكان)[109] یا كۆنترین بەشەكانی ئەوێستا لە پێش سەدەكانی هەزارەی یەكەمی بەر لە زایین نیزیكترنو ئەوكاتە زمانی ئێرانی لە

---

[106] ئەوێستا، هاشم رضي لاپەڕەكانی 35 تا 344.

[107] ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران دا، بەرگی دووهەم ل 771.

[108] دینەكانی ئێرانی باستان (دیرین) هێنریك ساموئێل نیبێرگ، وەرگێڕانی سیف الدين نجم ئابادی لاپەڕەكانی 3 تا 402.

[109] زەردەشت سیاسەتوان یا سێحرباز، والتر پرونو هنینگ، وەرگێڕانی كامران فانی، ل 85.

ماد دا ڕەواجی نەبوەو...".[110] دەبوو سەرنج بدرێتە ئەمە کە زۆرینە ئەوێستا ئەو کات کە موغەکانو پیرەکان ئەویان ناچار کرد زێدی خۆیان جێبهێڵن، لە ڕۆژهەڵات نووسراون، واتە ئەوکات کە زەردەشت مەجالی نووسینو دەربڕینی بیروباوەڕی خۆی لەبۆ ڕەخساوە، ئەو زەمانەی دەساڵ بوو لە ڕۆژهەڵات دەژیاو لە "کەی گشتاسب" زۆر نیزیك بۆوە، هەربۆیە دەبێ نموونەکانی لە ناوەندی جوغرافیایی بێو دەقە حەماسییەکانیش لەگەڵ ئەو مەڵبەندە بخوێنیتەوە، لە لایەکی دیکەوە "بلێسکی" کە دوای خوێندنەوەی تەواوی ئەو دەلیلە ڕوونو ڕاستانەی کەسانێك کە لەگەڵ ڕۆژهەڵاتی بوونی زەردەشتن دەنووسێ: سەرەڕای لێپرسینەوەو لێکۆڵینەوەیەکی بەرینی دێرینەناسی، لە ئاسیای ناوەندی دا هیچ شوێن عیبادەتێك نەدۆزراوەتەوە کە بە ڕاشکاوی بتوانین بڵێین ئاتەشگا بووە، کەچی شوێن عیبادەتی دینەکانیتر بەرچاو کەوتوون، بەڵام هیچ بەڵگەیەکی ئەوتۆ لە پێوەندی زەمانەکانی ئاسیای ناوەندی لەگەڵ ئایینی زەردەشت دەست نەکەوتوەو ڕوون بۆتەوە کە ئایینی زەردەشت ئایینی زاڵ بەسەر هەرێمی ڕۆژهەڵات دا نەبوە".[111] جگە لەوەش وەك نووسراوەی "ئاناهیتا" لە ڕاپۆرتی مامۆستا پورداود دەنووسێ زەردەشت پاش ئاوارە بوونی خۆی دەڵێ: "وەك دەڵێی کەس لە شاری خۆی پێغەمبەری لێ دەرناچێ..." ئاخر زەردەشت هەموو خواکانی ئاریایی وەك "ئیندرا"و "وارونا"و ... لە کورسی خوای خستە خوارەوەو ... خوای بێهاوتای خۆی بە "مەزدا ئەهورا" نێودێر کردو جگە لەو، خوایەکیتری شیاوی مەدحو پەرستن نەزانی.[112] زۆر لە نووسراوە کۆنەکانی لە گوێن "مجمل التواریخ و القصص" لە سەدەی 6ی کۆچیو هەروەها زانا گەلێکی وەك "هێرتسفێلد"و دارمستترو فردیناند یوستی ئاماژەیان بە ڕێکەوتی لە دایکبوونی زەردەشت کردوە، میستر هوڵ لەم بابەتەوە دەنووسێ: بە گوێرەی ڕیوایاتی کۆن،

---

[110] خوراسانو ماوراوالنهر (ئاسیای ناوەڕاست)، ئا،بلینتسکی، وەرگێڕانی پەرویز وەرجاوەند، لاپەڕەکانی 56 تا 254.

[111] خوراسان و ماوراوالنهر (ئاسیای ناوەڕاست) ی، بلینتسکی، وەرگێڕانی پەرویز وەرجاوەند، لاپەڕەکانی 56 تا 254.

[112] ئاناهیتا، کۆی مەقالەکا ل 291.

زەردەشت لە 599ی پێش زایین هاتۆتە دنیا. ئەو کوڕی "پواشست یا بیوراسب" بووەو لە تەمەنی بیست ساڵی دا چۆتە دە سلووکو لە سیساڵی دا لە قەراخ چۆمی "دائیتییا" کە هێندێك کە بە چۆمی ئەرەس یا ئارازی نێو دەبەن، خەڵکی بۆ خواپەرستی جاڕداو چونکو موغەکان پێشیان پێگرت بە فەرمانی ئەهورمزدا چوە لای "کیویشتاسب"ی فەرمانڕەوای رۆژئاوا.[113]

زەردەشت پاش دوو ساڵ هەوڵدان ویشتاسبی هێنایە سەردینی خۆی، هەر بەم بۆنەوە چووە "مەکیشما" کە لە دەوروبەری "ترشیز"ی باشووری رۆژئاوای مەشهەدەو داری ناوداری سەرووی خۆی لەوێ چەقاند، ئەو دارە هەتا زەمانی فەرمانڕەوایی "المتوکل علی الله" خەلیفەی عەبباسی (ساڵی 861 ی زایینی) هەرمابۆوە، ئەم خەلیفە لە ساڵی 891 فەرمانی دا ئەو دارەی ببڕنو لە خانووبەرەی نوێیەکەی دا کە لە "سامرا" بووە کەڵکی لێوەرگرن.[114] بە وتەی میستێر هۆلو نووسراویتری زەردەشت لە دواییدا بە پیری لە شەڕێك دا کە لەگەڵ هیونی یا هونییەکان بە فەرماندەری "ئەرجاسب" کردی، کوژرا.[115]

ئەو کتێبانە سەردەمی عەقیق کە لە 37 سەدەی بەر لەمیلادن، وردە وردە بایەخی تەواوی خۆیان لەمەڕ زۆر لە رووداوەکان، یەك لەوان مەسەلەی زەردەشت دەردەخەن" لە کتێبە قەدیمەکان دا دەنووسن، عەرەبەکان لە دەورەی هێرشی هێزی ئیسلام بۆ کوردستان "هورمزدگە"کانیان وێران کرد، پێویستە بزانین کە بە کوردی بە "ئاتەشگا"یان کوتوە مزدگە، هەر وەها مزدگە بە مانای سوالکەرخانەی هورمزد یا شوێنی کۆبوونەوەی هەژارانی "هورمزد"یش هاتوە.

لە سلێمانی شاری کوردان لە کوردستانی عێراق پارچە چەرمێك دۆزراوەتەوە کە ئەو دەقەی لەسەر نووسراوە: "هورمزدگە وێران کرا، ئاورەکان کوژاونەتەوە، گەورەی

---

[113] مێژووی کۆنی رۆژهەڵاتی نیزیك، میستێر هۆل ل555.

[114] هەمان سەرچاوە، ل 557.

[115] ئێرانی باستان (دێرین) مشیرالدوله، لاپەڕەکانی 55 تا 254.

گەوران خۆی حەشار داوە، عەرەبی زۆردار گوندەکانی تا دەشتی شارەزوور وێران کرد، ژنانو کیژان بە دیلی گیراونو براون، دلێران لە خوێنی خۆیان گەوزیون، ئایینی زەردەشتی بێخاوەن ما. ئاهور مەزدا بە کەس رەحم ناکا".[116] ئەو دەقە بە زمانی پەهلەوی (کوردی) نووسراوە کە ئێمە عەینی دەقەکەیمان لەژێرنووس دا هێناوە.

لەو کتێبە کۆنانەدا هەروەها دەنووسن: یەکێك لە گەورەترین ئاتەشگاکانی زەردەشتییەکان، لە کوردستانو لە شاری پاوە بوە[117]. هەروەها ئەوڕۆش هێندێك ئوستوورە لەنێو خەڵك دا بە نێوی "بەیت"[118] بەیان دەکرێو بە ئاهەنگێ دەگوترێ کە لە گەورە پیاوانی زەردەشتی دەدوێ، وەك چیرۆکی "ماریفەتو پیری شالیار یا مەعریفەتی پیری شەهریار" کە لە هەورامان[119] وێردی زمانانەو کتێبێك هەر لەو کەسە زەردەشتییە بەناوی "ماریفەتو پیری شالیار یا مەعریفەتی پیری شەهریار" هەیە کە لەلای خەڵکی ئەو دەوەرە زۆر بە حورمەتەو نایدەنە دەست بێگانەکان.ئەم کتێبە لەچەند بەندی "مسجع" پێك هاتوە کە سەربەندەکەی ئەوەیە:

گوشت چەداتە پیر شالیار بۆهۆشت چەکیاستە زانای سیمیار بۆ

کە ماناکەی ئەوەیە: گوی بدە پیری شەهریار، هۆشو هزرت بدە بە نووسراوەی دانای سیمیار (زەردەشت).[120]

---

[116] هورمزگان رمان، ئاتیران کوژران = ویشان شاردەوە گەورەی گەوران = رەوشتی زەردەشت مانەوە بێکەس، زۆر کار ئەرەب کردنە خاپوور = گنای پالەی هەتا شارەزوور = بزیکانیکا هورمز هیوچکس. شنووکنیکان و دیل بشینا میرد ئازاتلیو روی هونیا. وەرگیراو لە کتێبی کوردو سەرچاوەی نژادیو مێژوویی ئەو، رەشید یاسەمی ل 111، ئەو شێعرەش مێژووزانو زانای تری کورد مامۆستا حوسێن حوزنی موکریانی لە کتێبی کوردستانی موکریانی یا ئاترۆپاتەن، لە لاپەڕەکانی 34 تا 133 ئاوای نووسیوە:

هورمزگان رەمان، ئاتیران کوژران   هوشان شاردەوە کەفرە گەفرەکان
زوکرنە عرب کوردی نەخاپور   گەنانە پالە مەش شارەزوور
ژنو کەنیکان وەدیل پەشینان   مەرد ئازا، تلین ژروی هەوی نان
رەوشی زەردوشت مایەوە بی دەس   بەزیکانا کاهورمز وەهیچ کەس

[117]– لە شارەکانی کوردستانی ئێران کە لە ئوستان "محافظە"ی کرماشان دایە

[118]– بەیت لە کوردیدا تەرزە هەڵبەستێکە کە چیرۆکی نەتەوەییو قەمی خەڵکی باس دەکاو یەکێك لە شانازییە گەورەکانی کورد ئەوە بوە کە "بەیت بێژ"ی خۆیان هەبوە کە شەوانە کاتی خەوتن بە هەوایەکی تایبەت ئەو بەیتانەیان بۆ دەکوتن تا خەویان لێ بکەوێ.

[119]- لە شارەکانی کوردستانی ئێران هەڵکەوتوو لە کرماشان

[120]– کوردو پێوەندیی ڕەگەزیو مێژوویی ئەو ل 121

بەڵام بەداخەوە ئەمڕۆ ئەم کتێبە بەلاڕێدا چووەو لەدەست خەڵکی هەورامان دایەو دەڵێن پیاوێکی دیکەش بەم ناوە هەبوە کە لە دواییەکانی سەدەی پێنجەمی کۆچیو لەزەمانی "شێخ عبدالقادری گێلانی"دا بوەو پێوەندیشی لەگەڵ ئەو کەسەدا هەبوە، ئەو مرۆڤە بە پیری شاریاری دووهەم ناودێر کراوە. ئەو ئیددیعای ئەوەی کردوە کە حەزرەتی محمدی لە خەودا دیوەو ئیمانی بە ئیسلام هێناوەو نێوی خۆشی نابوو مستەفا. بەهەرحاڵ وەك دەڵێن هۆکاری بەلاڕێدا بردنی کتێبی مەعریفەتی پیری شەهریاریش هەر ئەو کابرایە بوە[121]، ئەمڕۆ زانیاری پێویست لەسەر ئاییني زەردەشت لەدەست دایە کە دەردەخا لەکوردستان دا ئەودینە زۆر بە توندی لەلایەن خەڵکەوە قبووڵکراوە.

لە نوسخەی ئەسڵی کتێبی مەعریفەتی پیری شاریار بەم شێوەیە لەسەر ئاییني زەردەشت باس کراوە:

دنیا لەسەر پایەی دوو هێز دامەزراوە: یەکەم ڕووناکی، دووهەم تاریکی، و ئەم دوو هێزە هەمووکات بەیەکەوە لەشەڕ دان[122]. فەرماندەری سوپای ڕووناکی کە خولقێنەری ڕۆشنایەکانیشە "ئاهور مزدا" یا "هورمز"ەو سەرداری سوپای تاریکیش "ئەهریمەن یا ئەنگرمینو"یە. ئاهورا مەزدا شەش یاریدەدەری مەحرەمی هەیە بە ناوی "ئەمشا سپەندان یا ئەبەدییەکانی پیرۆزەکان"[123] کە هەمووکات گوێ بەفەرمانی ئاهورا مەزدانو کاروباری دنیاش بە هاوکاری ئەوان دەگێڕیو، ئەمشا سپەندان هەرکام پشتیوانیی لە شتێك دەکەن، بۆ نموونە وەك گۆی زەوی لەلایەن "ئەسپەندار مەزدا"و ئاگر لەلایەن "بەهمەن"ەوە پشتیوانیو پارێزگاریان لێدەکرێ.

بێجگە لەم ئەبەدییە پیرۆزانە، هێندێك گیانلەبەری موجەڕڕەدی دیکەش هەن بە ناوی"یەزد یا ئیزەد" کە ژمارەیان زۆرە. ناودارتر لەهەموویان سێ دانەیان کە بۆ

121— هەمان سەرچاوە

122— ئوسوولێك کە زۆربەی ئایینەکانی فیرقەیی دوای ئیسلام، لەلابەلای ئوسوولی ئیسلامی خۆیان دا گونجاندوویانە.

123— لە ڕاستیدا تەوزیحێکە لەسەر تەوزیحی ژمار 2 کە لە ئاییني ئەهلی حەقیش دا ئەو مەسەلەیە بەرچاوە.

هەركاميان ڕۆژو مانگى تايبەتى هەيە. ئـەم ئيزەدييانـە دوو بەشـن. بەشـێك ئيـزەدى ئاسمانى، بەشەكەيتر ئيزەدانى زەوى. باشترين ئيزەدى ئاسمـانى، ئاهورامەزدايـە كـە لە سەرووترين چينى ئاسمان دادەنيشىؕو باشترين ئيـزەدى هـەرديش"زەردەشـت"ە. ئەهريمەن يا ئەنگرەمينووش هەندێك سوپايى هەن كە"دێئو يا ديۆ"ى پێ دەڵێن. لـە بەرامبەر شەش ئەبەديى پيرۆزدا شەش ديۆ هەن كە عيفريتيان پێ دەگوترێ.

ئاهۆرمەزدا ژيانى هێناوەتە وجوودو ئەهريمەنيش مەرگ، ئافراندنى دنيـاى وجـوود لـە لايـەن ئاهورمـەزداوە شـەش هـەزار سـاڵى خايانـدوەو مرۆڤـ مـەخلووقى دەورەى شەشـەمە. خوڵقـانى زەردەشـت بـوە بـە هـۆى لاوازى ئەهريمـەن لـە شـەڕ لـە گـەڵ ئاهورمەزدا. بە باوەڕى زەردەشت، ڕووح لە ناوناچێو دواى مردن ديسانيش لـە پـێش پردى"هينوت Hinutt" لە بەرامبەر سـێ قـازى دا دادگـايى دەكـرێو دوايـى بـە سـەر پردێك دا دەڕوات كە لە قوللەى كێوى ئەلبورزەوە تـا دەريـاى"داشـيتيا" درێـژە، بـە بڕواى نووسەرى كتێب ئەو دەريايە هەمان گۆلى ورمێيـە كـە پێشـتر"چيچسـتى" پـێ دەگوترا. ديارە ئەگەر ئەو مرۆڤە كارو كـردەوەى باشـى زياترلـە خراپـەكانى بـێ ئـەو پردە پان دەبێ، بەڵام ئەگەر بە پێچەوانە بێ، ئەوەندە بەر تەسك دەبێتەوە كە ڕووح ناتوانێ بە سەريدا تێپەڕێو دەكەوێتە قووڵايى تاريكاييەوە.[124]

مرۆيـەكى كـە سـێ تايبەتمەنـدى(كـردەوەى باش،وتـەى بـاشو بـيرى باشـى) هەبێ،ڕووحى دەچێتە ئـەو جێگايـەى كـە پـێ دەگـوترێ"بەهەشـت يـا ئنهوهيشـت" ئەگەر واش نەبێ دەچێتە دۆزەخ. لە نێوان بەهەشـتو دۆزەخـدا شـوێنێك هەيـە پـێى دەڵێن"همستگان" ئەو ڕووحانەى چاكەو خراپەيان بەرامبەرە لەوێ كۆدەبنەوەو هەتا قيامەت چاوەڕوان دەبن كاتێك قيامەت نيزيك بۆوە كەسێك بە نێـوى"ساوشـيان" كـە ڕزگاركەرى عالەمە، هەموو ڕووحەكان زيندوو دەكاتـەوەو دادگاييـان دەكـا، لـەو كاتـە دايە كە ئاهورامەزدا بە شێوەيەكى تەواو بەسەر ئەهريمەندا زاڵ دەبێ بۆ ئەوەى دواى

[124]— ورد بوونەوە ئەوە پێشان دەدا كە بەنى ئادەم سيستمى حكوومەتى دنياى ئەوكاتيش لە نيزامى حكوومەتى ئێستادا دەردەخاو هەموو مۆرەكانى دواى مەرگ دەگەل كارگێڕانى ئەو دنيايە بەرامبەر دەزانێ.

www.pertwk.com

مردن بە بەختەوەری بگەی دەبێ هاریکاری ئاهورامەزدا بکەیو ئەو هاریکاریەش لەو سێ شتەدا خۆی دەنوێنێ:(کردەوەی باش،وتەی باشو بیری باش). □□□_□□□

لە دینی زەردەشت دا، ئاوو هەواو ئاگرو خاك، چوار عونسووری پیرۆزن کە نابێ پیسو چەپەڵ بنو هەر بەم دەلیلەشە کە مردوان لە خاك دا دەنێژن، هەر ئەم کارە بە پێچەوانەی بۆچوونەکانی وەك وتەی"ئالبرسیون"ە کە پێشتر ئاماژەی پێ کراوەو گوتراوە"ئەوێستاو دینی زەردەشت هی دەوری ساسانیانن" مسۆگەر دەکا، چونکو لە دەورەی هەخامەنشییەکانو پێش لەو سەردەمیش مردوەکانیان لە خاك دا دەناشتو، هەر وەك دەزانین پادشاکانو مرۆ گەورەکانیان لە تابوتی بەردینو لە دەرەوەی خاك رادەگرت. زەردەشتییەکان بروایان وایە کە"ئاهور مەزدا" لەگەڵ زەردەشت "دەئاخاوتو وەحی بۆ دەنارد. □□□

ڕۆحانییەکانی بەر لە زەردەشت لەنێو ئارياييیەکانو هێندوەکان دا برەوێکی زۆریان هەبوو، بێ ئامادە بوونی بەرهەمەن یا موغ Mogus ماف بەڕێوەبردنی ڕێورەسمی قوربانی کردنیان نەبوو، لەنێو کوردەکانیش دا دوایی ئەو ئەرکە بە پیرانی گەل ئەسپێردرابوو.

هەروەك لە کەتیبەکانی "تیگلات پلاسری سێهەمو شامشی ئادار"ی ئاشۆریدا نووسراوە، خوداکانی مادیو کوردەکان (ماننا) کە بە "Itani" نێو دەبردران، لەگەڵ خواکانی حۆرییەکانو تا ڕادەیەکیش هی ئاشوریەکان بەراورد دەکران. □□□ بەم شێوە کە شکڵی بوتەکانی مادو ماننایەکان کە لە کوردستان دۆزراونەوەو هەروەها ئەونەخشو نیگارانەی لە دەستکردەکانی ئەوان لە "زیوە"دۆزراونەوەو وادەنوێنن کە

---

[125]– بۆ زانیاری زیاتر دەتوانن لە لاپەڕەکانی 58تا 252ی کتێبی" مێژووی ئێرانی دێرین" نووسینی مشیر الدولەی پیرنیاو کتێبەکەی دیکە لەم بابەتە بڕوانن.

[126]– بە زمانی ئەوێستا بەو سی ئەسڵە دەڵێن هومتە. هووەختە. وەرشتە.

[127]– کتێبی فجر الاسلام.

[128]– KBV بەرگی یەکەم لاپەڕە 178و بەرگی 2 لاپەڕە 28 شامشی ئەداد KTP ل 8و دێڕەکانی 39 تا 41، تیگلات یلاسیر سێهەم، لەسەر بنەمای بڕوای نووسەری کتێب بە یەکبوونی کوردو ماد، کوردمان لەگەڵ ماد هێناوە.

شـكڵی ئـەو خوادايانـە وەك ئـايينی ئـەوان تـا ڕادەيـەكی زۆر وەك هـی حۆريـەكانو كـەمێكيش وەك هـی ئاشـوريەكان دەچـنو وێنـەی ئەوشـتە سـەيرو سـەمەرانەی كـە نيوەيان حەيوانەو نيوەكەی ديكەيان ئادەميزادو هەروەها (ابوالهەول)ە باڵدارەكان يـا گيانلەبـەرە سـەيرو خەياڵاويـەكان كـە ئەنـدامی شـێرو بـاڵی هـەڵۆو سـەری شـێر يـا شەهێنيان پێوەيە، لەنێو ئەساتيری حۆريەكان دا زۆر رەواج بـوە، دوايـيش هـەر ئـەو جانەوەرانـەو بـەو شـكڵە جۆراوجۆرانـە لـە نەخشـە بەرجەسـتەكانی هەخامەنشـياندا بەنێوی "دێو" ناسێندراون.[129]

ئەو بابەتانەی لەسەر ئايينی زەردەشت باسكران، كورتەی ئەو نووسراوانەن كە لـە ماريفەتی پيری شاريار "ماريفەتو پيرشاليار"دا هاتوە، بەڵام ئەوەی لـەبارەی ئـايينی زەردەشت گوتوويانەو هەيە، يەكجار درێژەو، ئەمڕۆ بەڵگەنامەی زۆرو زەوەند لە هزرو بيرۆكەكانی زەردەشت بەدەسـتەوەيە كـە لـە كتێبـە پسـپۆرييەكانی ئـەم بابەتـە، بـە درێژی شتيان نووسيوە، بەڵام ئێمە بە ئەركمان زانی لەو كتێبەدا تا ئەو شـوێنەی كـە خوێنەری بەڕێز لە كورتەيەك لە بۆچوونەكانی زەردەشت ئاگادار بێ، زۆر بـە كـورتی چاوێكی پێدابخشێنين.

1. خوا لە روانگەی زەردەشتەوە

[129]– كەتيبەی پلاسيری سێهەم، KTP ل 8و دێڕەكانی 39 تا 41و مێژووی ماد ل 590، حاشيەكانی بەشی شەشەم 201و لاپەڕە 342 لە مێژوی ماد، نووسينە م. دياكونۆف.

لە روانگەی زەردەشتەوە "ئاهو" یا گەوهەری وجوود یەکتایە، دنیایی (عالەمی)و گشتییەو لە هەموو شوێنێك و لە وجوودی هەموو زیندوەکانی ئەمشاسپەندان واتە (فریشتەکانی بالاتر)و ئادەمیزادەکان دا هەیەو ناش بیندرێو ئەو پەیکەرەی لێیان ساز کردوە خەیالییە. ئاهورا مەزدا گشتیو رەهایەو دنیا جوزئیو رێژەییە. گشتییە چونکە بەشی لێنابێتەوە، لەبەر ئەوەی کە فرشتەکانی نیزیکی (ئەمشاسپەدان)و سینتامینوبدەری هەموو باشییەکان)ە وجوودی بە ئاهورا مەزداوە بەندەو هەروەك خۆی بێقەراغو بێسنوورە، کەوابوو رەهایەو بێدەسپێكو بێکۆتاییە[130]. بۆیە سپەنتامینو یا گەوهەری وجوود، ئاهورا مەزدا تاكو یەك دانەیەو ئافەراندنو زیادکردن شیاوی زاتی ئاهورا مەزدایە[131] و مەزدا بەشی دووهەمی نێوەکەی بە مانای گەوهەرو بەدەری هێزو عەقڵەو، ناسینی وجوود تەنیا لە رێگەی عەقڵەوە دەگونجێ، زەردەشتیش هەر لە رێگەی هزرەوە خوای ناسیو "گات ها" یا کتێبی پیرۆزی نووسی کە هێزی خوڵقاندن ئاهورا مەزدای بە واژەی "داتار"و "تەشا" کە لە ریشەکانی "دا = دان"و "تەش"، شکڵ پیرانو، خولقێنەر بەیان دەکاو بە پێچەوانەی بۆچوونی (حەزرەتی ئیبراهیم) کە دەڵێ: "خوا هەمووشتێکی لە هیچەوە خوڵقاندوە" زەردەشت دەڵێ: "ئاهورا مەزدا، بوونەوەرەکان دێنێتە وجوود". واتە لە ئاییني زەردەشت دا ئاهورا مەزدا، باشیو دادی رەهاو بێگرێوگوڵو هەلومەرجە[132] و خراپە لەبارەگای ئەودا رێگەی نیە، رق ئەستوورو تۆڵەئەستێن نیە[133].

زەردەشت خوا بە هی هەموو دنیا دەزانێ واتە (خوا لە هەموو شوێنێك هەیە، هەروەها خوا بە Immancence "نامەحدوودە" واتە (خوا لە هەموو شوێنێك دا خۆ

[130]– یسنای 8 تا 31

[131]– یسناکانی 51/7/44/5/4/3 وەگیراو لە دیدی نەوازی دیینی کۆن لە نووسینی دوکتور فەرهەنگی مێهر ل 12

[132]– یسناکانی 3 تا 44، 6/7 ـ ل 4، 46 ـ 9 و کتێبی دیانەتی زەردەشتی نووسینی ئاسموس کاتی بارو میری توسن، وەرگیراوی فەرەیدوون وەهمەن.

[133]– لە هەموو دینەکانی خوا جگە لە زانائی، توانایی، بینایيو رِەحمەت، جەببارو قەهاریشە (کتێبەکانی پیرۆزی زەردەشت، دینەکانی حەزرەتی ئیبراهیم، یەهوودو ئیسلام) وەرگیراوە لە دیدی نەواز دینی کۆن ل 14.

دەنوێنێو هەیە، ئەو بە ئاهورایی دەزانێ واتـە ئەنـدامو لەشـی نیـە بـەڵام لـە ڕێگـەی فرشتەكانییەوە كـە یـەكجار باشـن ئاگـادار دەكـرێو دەزانـێ، لەگـەڵ ئـەو كەسـانەی بخوازێ پێوەندی دەگرێ) لە ئـایینی زەردەشـت دا بـە پێچـەوانەی دینـەكانی دیكـەی وەك دینی ئیبراهیم، پێغەمبەرەكان لەگەڵ خوا بـەرەوڕوو نـابن. زەردەشـت لەڕێگـەی ویژدانو هزری خۆیەوە لەگەڵ خوا ئەدوێو پەیامەكانی لـێوەردەگرێ.

2. فریشتە لە دینی زەردەشتدا

جگە لە شەش هزری پیرۆز یا فـروزە بـە ناوەكـانی 1ـ وەهیشـتامن، ڕێبەنـدان = بەهمەن Vahishtaman 2ـ ئەشاویشـتا = بانەمـەڕ = اردیبهشـت Ashavahishta 3ـ خستراوایریا= خەرمانان= شەهریوەر Khsra Vairya 4ـ سپێنتائاورمەنی= ڕەشەمە= ئیسـفەند Spenta Avsaratin 5ـ هاوروتـات= جـۆزەردان= خـورداد Havrvatat 6ـ ئامێرتات= گەلاوێژ= ئەمورداد Amertat بە واتەی نـەمریی، كـە هـەموویان خـوای بـە گەوهەرو بدەری چاكە دەناسـێنن، فرشـتە یـا ئیـزەدی دەدیـش هـەن كـە زەردەشـت ڕاستەوخۆ باسی لێوە نەكردوون، كە تەنیا دوای گاتاكان لەقەبی فریشتە یا ئیزەدیـان پێدراوەو تاقمێك لە زانایان ژمارەی ئەوانە لە هەزار زیاتر دەنـرخێننو دەڵـێن فرشـتە لە ئایینی زەردەشتەوە چۆتە نێو دینەكانیتر. دیـارە هێنـدێكیش بەشـێكی جیاوازیـان بەناوی فریشتەناسی بۆ كردوونەوە.

لـە تایبەتمەندییـەكانی دیـنی زەردەشـت، كورتبوونـەوەی دەسـتی موغـەكان لـە پڕۆپاگەندەی خوایانی خەیاڵییە كە ژمارەیان تا دوازدە نووسراوە. زەردەشت نوور بە نیشـانەی ئـاهورا مـەزدا دەزانـێو بـە زەردەشـتییەكانی دەگـوت كـە كـاتی عیبـادەت

تەماشـای ڕۆژ، مـانگ یـا ئـاگر بکـەنو لـە هاویشـتنی شـتی چـەپەڵ بـۆ نێـو ئـاگر خۆبپـارێزن، هـەروەك گوتمـان کتـێبی زەردەشـت "ئەوێسـتایە" کـە یاسـاو ڕێسـای دینەکەی لەوێدا بەدرێژی هێناوەو پێنج بەشی گرینگ لەخۆ دەگرێ کە لەژێرەو ناویان دێ:

1ـ یەسنا کە ئاگاتاکان یا هۆنراوەکانی زەردەشت بەشێك لـەوانن 2ـ وێسـپرد 3ـ لایشتەکان، 4ـ وندیداد 5ـ خردە ئەوێستا.

لە زەمانی ساسانیشدا ئەوێستایان دووبارە ساغ کردۆتەوەو تەفسیرێکیشی بە زمانی پەهلەوی لەسەر نووسیوە کە بە "زەند" بە ناوبانگەو شەرحێکیشی لە سەر نووسراوە کە پێی دەڵێن "پازەند" ئەو کتێبە چەند تایبەتمەندییەکی خۆی هەیە، یەکیان ئەوەیە کە سەرەڕای باس لەسەر ئوسوولی دینەکە، مەسەلەکانی فەرهەنگیو شێوە ژیانی ڕۆژانەو کاروباری ئابووریو زۆر مەسەلەیدیکەش دێنێتە بەر باسو لێکدانەوە لەسەر دەکا.[134] ئەوە لە حاڵێکدایە کە لە هەموو دینەکانو بیرو باوەڕەکانی بەر لە خۆی نکوولی دەکاو هێندێجار لە خواکانو بیرو باوەڕەکانیتر وەك میتراوئیوو (با) ئایر"ئاگر" ئیندرا، ناستیا، واروناو... لە بەرگی فریشتەی (ئەمشا سپەند)و هاوکارەکانیتری ئاهورمەزدادا دەناسێنێ، سەرەڕای ئەوەش کە ڕێز گرتنی خواکانی سروشت بە شێوەیەك لە شێوەکان لە نێو خەڵکدا باو بوو بە پێچەوانە ڕاسپاردەی زەردەشت خواکانی باستان (دێرین) هەر وەك خوا گەورەکان دەپەرستران.[135] لێرەدا پێویستە ئاماژە بکەین کە بە وتەی هێندێك لە لێکۆڵەرەوان چەند بەشێك لە ئەوێستا کە لە زەمانی ساسانیاندا ساغ کراوە، گۆڕاوەو بەشێك لە سفەتە ئەسڵییەکانی ئەهور مەزدا هاتوونە سەر شێوەی ئیزەد یا فریشتەی هاوکاریو ئەمشاسپەندانی ئەهوراو[136] بڕێکی تر لە ئەوان وەك خواکانی ئاو، با، خاكو ئاگریش

---

[134] فەرهەنگی مەعنەوی گەلی ئازەر بایجان لە سەدەکانی نێوەڕاستدا، محمد دانشزادە ل 28، وەرگیراو لە کتێبی ئازەربایجان لە گەشتی ئێراندا ل 789

[135] سەرەتای فقە اللغەی ئێرانی، ای.م. ئەرانسکی، وەرگێڕانی کەریم کەشاوەرز ل 83

[136] دیانەتی زەردەشتی، ئاسمۆسکایبارومری بۆیس، وەرگێڕانی فەرەیدوون وەهمەن ل 105 بەدوا

وەك ئەهوور مەزدا کە هەر دەپەرستران بەهۆی نووسەرانی ئەوێستا بە ناچاری لە زەمانی ساسانیاندا دیسان ساغ کراونەتەوە.[137]

یەکی دیکە لەو بابەتانەی کە دوای زەردەشت هاتە نێو ریزی تایبەتمەندییەکانی ئایینی ئەو، ئاگر پەرستن بوو، ئەو شتە وای لێهات کە زەردەشتییەکان هەتا ئێستاش لە نێو خەڵکی دواکەوتوودا ئاگر پەرستیان پێدەوترێ. دیارە هێندێك کەس بە هێزی ئەو هۆگرییە لە "ئازەری" کوری زەردەشت دەزانن‌و بە ئەویەوە دەلکێنن‌و[138] دەڵێن سازکردنی ئاتەشگاکان‌و شوێنی فێرکردنی کاری ئاتەشگایی لەوڕا داکەوتوە.

گوتمان ئەوێستا سەرەڕای باس لە ئوسوولی ئایینی، چلۆنایەتی ژیانی مرۆڤەکانیش لە روانگە جۆراوجۆرەکان پێشان دەدا، یەك لەو شتانەی باسی لێدەکا ئەوەیە کە لەو دەورو زەمانەدا سەردەمی ئاسن دەستی پێنەکردبوو، هەرچەند کەسانێکی وەك "بەهرام پاتاوالا" زانای پاریسی "مێری رستگاست"و "پرۆفسۆر شەهریار چیدادا"، "باهای بەهارجە"و "دوکتور فەرهەنگی مێهر" هەن کە ئەوەیان قەبووڵ نییەو وشەی "ئاگا" بە مانای فلز یا زەرد (برۆنز) کە لە گاتاکان‌دا هاتوە بە دەلیلی بوونی ئاسن دەزانن.[139]

لە ساتو سەوداکاندا، پارە هیچ نەخشێکی نەبوەو ژیان لەسەر بنەڕەتی کۆچەری‌و ئاژەڵ ڕاوەستا بووو ئەو مەسەلە لە گاتاکان‌دا زۆر بە روونی هاتوە، چونکو زەردەشت خەڵکی بۆ نیشتەجێ بوون‌و کاری کشتو کاڵ هان دەداو[140] لە خوا "ئاهور مەزدا" داوادەکا کە جووتیاران شادو سەرکەوتو بکا، هەروەها بێزاری خۆی

---

[137] مێژووی گەلانی ئێران، دوکتور عبدالحسین زرین کوب ل 57 بەدوا

[138] مێژووی ماد، ا.م. دیاکۆنف ل 489، وەرگێڕانی کەریم کەشاوەرز

[139] کتێبەکانی ئەفلاتوون، سەردەمەکانی بەر لە مێژوو لە 5 تا 10 هەزار ساڵ پێش زایین لە ئەستورەی باستان ناسیدا، ڕوانگەی نوێ لە دینێکی کۆن ل 121

[140] ئەوێستا کۆنترین هەڵبەستەکانی ئێرانیان، نووسینی جەلیل دوستخواه، لەسەر ڕاپۆرتی مامۆستا پووداود ل43 بەدوا

بەرامبەر بە دێو یا ئەو دێۆیانە دەردەبڕی کە ئەو گیان لەبەرانە لە ناو دەبەن کە بۆ کشتوکاڵ کەڵکیان لی وەردەگیرێ.[141]

زەردەشت فەرمانەکانی مانترای خودایی (ئەهورایی) لە گاتاکاندا بە شێوەیەکی زۆر جوانو فێرکەرانەو دڵڕفێن بەیان کردوەو زانایان یەکەم بانگی ئازادیو مرۆڤایەتیو مافی مرۆڤ لە نێو ئەواندا دەدۆزنەوە، ئەو شتە ئەوەندە بەرجەستەیە کە لە گاتاکاندا مرۆڤ وەك هاوکاری خوا ناسراوە نەوەك کۆیلەو ڕۆڵەی خوا.[142]

(مری رستگاست) دەڵێ: ئایینی زەردەشت شۆڕشێکی فکریو بڕوا کۆمەڵایەتیو ماددی لە خاکی ئێرانویج دا پێك هێنا کە لە ئاکامیئەو شۆڕشەدا خەڵك خواکانی خەیاڵیان وەلاناو ژیانی ماڵ بە کۆڵییان بەجێهێشتو ڕوویان کردە درووستکردن، کار، کۆششو هاریکاری.[143]

بە گوێرەی بنەمای بۆچوونی زەردەشت تەمەنی دنیا چوار دەورەی سێ هەزار ساڵییە کە "مسعودیو بیرونی"یش لە زمان "بەندهشن" گێراویانەتەوەو گوتوویانە ئەو مێژووە سوننەتییەی دوازدە هەزار ساڵە لە ڕووی دوازدە بورجەکە دەست کەوتووە. هەرکام لەم سەردەمانە بەریز بەم ناوە ڕووحانیانە "مینوی"، "کەیومەرس‌وگا" کە دنیا شکڵێکی فەلەکی بە خۆیەوە دەگرێ، سێهەم دەورەی ئافراندنی ئادەمیزادو دەستپێکی هەزارەی حەوتەمو سەرەتای بڵاو بوونەوەی خراپە بەهۆی ئەهریمەن "ئەنگرە مینۆ"[144]

لەم دەورەدا هێندێك پاشای ئوستورەیی، پاشایەتیان کردو لە هەزارەی هەشتەمدا زوحاکی مار بەشان بۆتە پادشا. لەسەرەتای هەزارەی نۆهەمدا فەرەیدوون بە سەر زوحاکدا زاڵ بوو، لە دەستپێکی هەزارەی دەهەمیشدا "ئەشۆ زەرتشت" خۆی دەرخست. بەڵام "دینکورد" ئاشکرا بوونی زەردەشتی هەزارەی دووهەم نووسیوە،

---

[141] هەمان سەرچاوە لاپەرەکانی 35و 72 بەدوا

[142] دیدی نوێ لە دینێکی کۆن ل 36 Hinnels:R john،the thaory and practice Of- Human Right

[143] prehistorian:10000 to 5000 BC. Inmythologg and Archeology.،Mary Restgaynst: Plato

[144] دیدی نوێ لە دینێکی کۆن ل 124

ئەو ناردرایە دنیای مادی گیتا، بۆندیهێشن Bonde Heshn لەدواییەکانی دەورەی ساسانیان‌و دینکورد سێ سەدە دوای زاڵبوونی دەسەڵاتی عەرەبەکان نووسراوە.

دیارە ئەو روانگەی هەزارەیی‌و مێژووی سوونەتی، بە وتەی دوکتور فەرهەنگی مێهر تەنیا شتێکی بە ئەمانەت وەرگیراوو ڕەمزیە. زانایانی وەك پووررداود، ئیدوارد مایر، کلی نێر، کریستەن سین،نێگێر، بارتۆڵد، نومڵو میری بۆیس ئەوەی رەت دەکەنەوە[145]، ئاگاتیاس مێژووزانی یونانیش وێڕای رەتکردنەوەی ئەم بۆچوونە دەنووسێ: کاتی ئاشکرا بوونی زەردەشت‌و تەبلیغی دینەکەی بەتەواوی روون نەبۆتەوە.[146]

زەردەشت بێجگە لە ستایشی ئەهورمەزدا: "ئەی خوای گیانبەخش‌و هێزدەر بە سوپاس‌و خۆبەکەم زانینەوە، سوجدەت بۆ دەبەم‌و دەستەکانمت بۆ درێژ دەکەم‌و دەپارێمەوەو داوات لێدەکەم کە یارمەتیم بدەی تا بە عەقڵ‌و رەفتاری باش (هومن)[147] بۆ ئاوەدان کردنەوەی دنیاو دڵخۆش کردنی خەڵکی جیهان، هەوڵبدەم‌و تێبکۆشم..." فەرمانەکانی زەردەشت پر لە خزمەت بە دنیاو خەڵکە کە هەوڵدان‌و تێکۆشان لە پێناو ئاوەدانی دنیاو شادیی مرۆڤ ئەرکی هەر زەردەشتییەکە، دینی زەردەشت ئایینی کارو کۆششە، دینی دادو داد پەروەری‌و ڕاستییە، لەبەرچاوگرتنی وتەی باش، کردەوەی باش‌و بیریباش ئەرکی هەنووکەیی هەرزەردەشتییەکەو ئەنجامی کاری باش نابێ لە بەرانبەر پاداش‌دا بەڕێوە بچی.[148]، [149]

Martin Haug Essays in the Sacred Language Writing and Religion Of the parsit Agathias [145]

[146] مقالەیەك لە مەر زمانەکانی‌و نووسراوەکانی پیرۆزو ئایینی‌و لێکدانەوەی، نووسینی مارتین هاوگ

[147] فیردەوسی ئەو مەتلەبە ئاوا بەیان دەکا:

بنام خداوند جان و خرد   کزاین برتر اندیش بر نگزرد.

بەناوی خوداوەندی گیاندەرو عەقل هێنەر   کە هیچ بیرو هیزرێك لەو بالاتر نییە.

[148] زۆر بە کورتی لە گاتەکان لە کتێبی ئەوێستا کۆنترین هەڵبەستەکانی ئێرانیان، نووسینی جەلیلی دۆستخواز وەرگیراوە.

[149] چونکو بلاوکردنەوەی ئامانجەکانی دینی زەردەشت لە ئەرکی ئەم کتێبە بەدەرە، موتالا کردنی کتێبەکانی "دیدی نوێ لە دینێکی کۆن" نووسینی دوکتور فەرهەنگی مێهر، "ئەوێستا کۆنترین هەڵبەستەکانی ئێرانیان" نووسینی جلیل دۆستخوازو تەواوی نووسراوەکانی مامۆستا پووررداود کە لەم بابەتەوە زۆر زانستیانەو وردو بەکەڵکن بە پێویست دەزانم

له كۆتاييدا دەبى بڵێين كە زۆر لە تايبەتمەندييەكانى ئەوێستايى وەك حورمەتدانان بۆ سەگ كە پێشتر لە نێو قەومەكانى كاسبىو ئاڵبانى (قەفقازى)دا باو بوە لە نێو كوردانيشدا هەبوە، كوردەكانيش وەك زۆر لە قەومەكانى دێرنى دراوسێى خۆيان، تەرمى مردوەكانى خۆيان لە پێش باڵندەكان دادەنا تا خاك پيس نەبێو، هەر ئەو ڕەسمە دواتر ببوو بە بەشێك لە ئادابو نەريتى لێبڕاوانەى زەردەشتييەكان.

"مانەويەت" يا "مانەويگەرى"

دواى ئايينى زەردەشت، ئاينێك كە لە كوردستان زۆرى پەرە سەند بيروباوەڕى "مانى" بوو كە لەبەر عيرفانى بوونى ئيدئۆلۆژييەكەى، شوێنێكى زۆرى لەسەر ڕووحو دەروونى خەڵكى هەست ناسكى ئەو خاكە دانا. مانى لە بابێل واتە (بين النهرين) هاتۆتە دنيا، بۆ خۆى دەڵێ: "سەرەنجام من كە مانيمو پێغەمبەرى خوام كرامە مەئموور تا حەقيقەتو ڕاستى لە خاكى بابێلدا بڵاو كەمەوە"[150] بەڵام ساڵى لەدايكبوونى مانى بەتەواوى ڕوون نيەو زياتر ساڵى 216ى زايينى بە ساڵى لەدايك بوونى دادەنێن.

---

[150] آثار الباقيه، ابوريحانى بيرونى، ل 207، سەرەتاى كتێبى مانى ناسراو بە شاپوورەكان

باوکی مانی پیاوێکی خەڵکی هەمەدان بوو بەناوی "فاتەك" کە بۆ گوندێکی ناوچەی مێشانی بابێل کۆچی کردبوو. دایکیشی لە ئەشکانییەکانی سەربە بنەماڵەی پاشایەتی دەزانن، دیارە بەڵگەیەکی روون بۆ ئەم ئیدیعایە نیەو زیاتر نەریتێکی قەدیمییە کە گەورەکانو بەتایبەتی حوکمدارانو بەرپرسانی دین خۆیان بە بنەماڵەی شاوە گرێدەنو ئەوەش زیاتر کاری ئەوانە بوو کە مریدو مەنسووبیانن.

مانی بەشێك لە تەمەنی خۆی لە بین‌النهرین تێپەر کرد کە جێگەی بەیەك گەیشتنی ئایینو مەزهەبەکانی رۆژهەڵاتو رۆژئاوا بوو، ئەو ماوەش تەمەنی لاوەتی مانی بوە. هەر لەو سەردەمەدا لەگەڵ مەکتەبەکانی فەلسەفیو عیرفانیو ئایینی خودایی ئاشنایەتی پەیدا کردو خەریکی خوێندنەوەیان بوو، لە زۆر لە شارە گەورەکانی کانگای فەرهەنگی وەك هەولێرو مووسڵ ماوەتەوەو بیرو باوەڕی ئەوانی وەرگرتبوو، پاشان لەگەڵ ئاکام وەرگرتنی خۆی لێکیدانەوەو بناغەی دینەکەی خۆی لەسەر دارِشت. دوایەش بۆ وەرگرتنی زانیاری زیاترو ناسینی براو بیری مەزهەبیو ئایینی نەتەوەکانیترو تەواوکردنی زانیاری خۆی ، بەرەو خاکی رۆژهەڵات بە تایبەتی هیندووستان چوو. دوای ئەوەی کە چوار چێوەی ئایینەکەی خۆی بە تێکەڵکردنی چەند بەشی دڵخواز لە دینەکانی مەسیحیەتو یەهوودیەتو زەردەشتیو بیرۆکەکانی دیکەی کە لە میزوپۆتامیاو هیندوستانو فیرقەکانی عیرفانیو فەلسەفەی یونان بە شێوەیەکی تایبەت دارِشت.[151] بە بیستنی هەواڵی مردنی ئەردەشیری بابەکان (سەرۆکی زنجیرەی ساسانیان) گەراوە ئێرانو رێگەی گەیشتنو چوون بۆ بارەگای شاپووری یەکەم لە خوزستان، دەستیکرد بە نیشاندانی ئایینی خۆی بە ناوی دینێکی نوێو لەلای شاپوریش حورمەتێکی پەیدا کرد. مانی خۆی لەم بابەتەوە

---

[151] مانیو دینەکەی، ل 36، سەیدحەسەن تەقی زادە، کۆ کراوەی ئەحمەدی ئەفشار شیرازی.

دەڵێ: چوومە لای، زۆری ڕێز گرتمو مۆڵەتیدام کە لەهەرێمی ژێر دەسەڵاتی ئەو بگەڕێمو ووشەی ژیان رابگەیەنمو تێبگەیەنم.[152]

کریستین سێن لە زمان ابن الندیمەوە دەنووسێ: یەکەمین خوتبەی مانی لە رۆژی بوونی شاپوور بەشا واتە رۆژی یەکشەممە، یەکەمی نیسان (بیستی مارس)ی242ی میلادی کە رۆژ لە بورجی حەمەلدا جێی گرتبوو، خوێندرایەوە،[153] لە کتێبی کفالایە یا کفلایەدا هاتوە کە بەر لە مردنی ئەردەشیر، دوو کوری ئەو بە ناوەکانی (مێهر شا حاکمی ولاتی مێشانو پیرۆز) ئیمانیان بە مانی هێنا بوو[154] و دەڵێن: رۆژێك میهر شا، مانی بۆ باغێکی زۆر جوانو گەورە بانگهێشت کردو لێی پرسی لەو بەهەشتەدا کە خەڵکی بۆ بانگهێشت دەکەی باغێکی وەك ئەو باغەی منی تێدایە؟ مانی پێغەمبەر بە توانای خۆی "بەهەشتی نووری" بە هەموو ئیزەدەکانەوە (فریشتەکان)و گیانلەبەرانی خواو هەموو بەختەوەریو جوانیو بەهەشتی بەو نیشاندا، شازادە کە وەهۆش هاتەوە خۆی بەسەر قاچی داداو دەستی ڕاستی لە دەستی خۆی گرت.[155]، [156] هەروەها ابن الندیم دەنووسێ کە فیرووز، مانی بە بارەگای براکەی شاپووری ئەوەڵ ناساندو[157] شاپوور ماوەیەکی زۆر ڕێزی تەواوی لێگرت، تا ئەو جێیە کە مانی یەکێك لە کتێبەکانی بە ناوی (شاپوورەکان) بە ناوی ئەو کردوەو لە کتێبێکی دیکەش"کفالایە"دا نووسیویەتی لە خزمەت ئەودا (شاپوور) زۆر ساڵان لە ئێرانو

---

[152] خەبەرەکانی مێژوویی لە شوێنەواری مانیگەریدا، بڵاۆکی زانستگەی ئەدەبیاتو زانستگەکانی مرۆیی تەوریز کە لەلایەن بەهمەن سەرکارانی وەرگێراوە لە کتێبی "کفالایا" لە نووسراوەکانی جێ باوەری مانی. لە سەدەی چوارەمی میلادی بە زمانی قبـطـی نووسرا بوو، لە کتێبی ئازەر بایجان لە گەشتی مێژووی ئێراندا، ل 809

[153] ئێران لە زەمانی ساسانیاندا ل 5 تا 204

[154] کەشفی شوێنەواری مانیگەری لە مصر Ein Mani Funds in Egypten وەرگێردراو لە زمانی قبطي را بەهۆی کاری اسمیتو پۆلۆتسکی. H.j polotsky

[155] پاشماوەی شوێنەواری خەتی لە "مۆلێر" بەرگی 2 ل 82 لە کتێبی "ئێران لە زەمانی ساسانیاندا"ی وەرگرتوە

[156] چیرۆکی ئافراندن لەلای مانەوییەکان، نووسینی جێکسۆن لە ژێر سەردێری The secnd Evocation in the manichean system of cosmogong لە پاشکۆی گۆڤاری پاشایەتی 1924،ل 137 بەدواو کتێبی لی کۆڵینەوە لە سەر مانیگەری هەر لەم نووسەرە ل 271

[157] الفهرست= پێرست ابن الندیم

ولاَتی پارت تا "تأدیب یا ئایدین"و لەو ولاَتانەی کە جیرانی دەولَەتی رۆمن، سەفەرم کرد.[158] دیارە ئەو حورمەتە زۆری نەخایاندو دوای دەساڵ بە ئەمری شاپوور کە بە باوەڕی هێندێك کەس پێشتر هاتبوە سەر دینی مانی[159] و لە تێکۆشانی مانیو لایەنگرانی پێشگیری کردو مانی بە ناچاری ئیقلیمی ساسانیانی بەجێهێشتو سالآنێکی درێژ لە رێگەی دوورەوە بە تایبەتی لە مەڵبەندە جۆراوجۆرەکانی ئاسیای ناوەندی، بە نووسینی نامەو جوزوە، لایەنگرەکانی خۆی رێنوێنیو ئیرشاد دەکرد.[160]

جێگرەکانی شاپووری ئەوەڵیش کارەکانی ئەویان درێژەدا، هورموز زۆری هەوڵدا کە ئەو بگرێ بەلاَم سەر نەکەوت،[161] مانی هەروەك خۆی دەنووسێ بە نهێنی دەژیاو ماوەی چەند ساڵ نەیدەتوانی لە کووچەو کۆلاَنان خۆ پیشانداو هەروەك دیلێك لە نێو پاسەوانەکاندا لە شوێنگەلی جۆراوجۆری دنیادا دەخولاوە... تا بارامی ئەوەڵ بە فێڵ دەگیری خست.[162]

رەئیس نیا دەنووسێ: نووح زادەك کە هەم وەرگێری زمانی فارسی بۆ مانی بوەو هەم لە یارانی نیزیکیشی بوە کە لە دوایین رۆژەکانی گرفتاریی مانیدا لەگەڵی بوە راپۆرتێکی سەرنجراکێش لە یەکەم چاوپێکەوتنی شا لەگەڵ مانی لە خۆی بەجێهێشتوە. ئەم گوزاریشتە لە یەکێك لە پارچە نووسراوەکاندا نووسراوە کە لە "تورفان"دۆزراوەتەوە. بە گوێرەی ئەم راپۆرتە کاتێ مانی دەگاتە دەربار، بەهرام لەسەر سفرە بوەو ماوەیەك بە چاوەڕوانی دەیهێڵێتەوە، کاتێك هاتەلای پێیدەڵێ بەخێر نەیەی، مانی ولاَم دەداتەوە بۆچ تاوانێك لە من رووی داوە؟ شا گوتی سوێندم خواردوە نەهێڵم بگەیە سەر ئەو خاکەو زۆر بە تووڕەیی وای بە مانی گوت: ئەی

---

[158] کەشفی شوێنەواری مانەویگەری لە مصر، ئیشمیتو پۆلۆتسکی، ل 47 بەدواو کتێبی "لە بابەت ئەو پەوپیروپاگاند چیانەی دەیناردن" نووسینی ئەندر ئاسو هنینگ بەرگی 2 ل 301

[159] مێژووی ژیانی ئابووری گوندییانو چینەکانی کۆمەڵگای ئێران لە دەورەکانی بەر لە مێژوو تا ئاخری ساسانییەکان، نووسینی غولاَم رەزا ئینساف پوور ل 370و مێژووی شارستانیەتی ویلدۆرانت، قەیسەرو مەسیح، بەشی سێهەم، وەرگێرانی علی اصغری سرووش ل257

[160] مێژووی ئێرانی باستان م.م. دیاکونوف وەرکێرانی رووحی ئەرباب ل 440 بەدوا

[161] فارسنامە ابن بەلخی ل 630

[162] مانیو دینی ئەو سەید حسن تقیزادە ل61و مروج الذهب، بەرگی هەوەڵ ل 244

www.pertwk.com

بەکاری چ دێی، تۆ کە نەدەچی بۆ شەڕو نە بۆ شکار، بەڵکو شیاوی ئەوەبی کاری دوکتورو دەرمان بکەی، ئەو کارەش ناکەی![163]

فارسنامە دەنووسێ، بەهرام بۆ ئەوەی مانی لەکۆڵ کاتەوەو حاڵەتێکی دادپەروەرانەشی هەبێ، بە حاکمە زەردەشتییەکانی راگەیاندو گوتی کۆ بنەوەو دەمەتیقەیی لەگەڵ بکەنو مەحکوومی کەن.[164]

مانی زنجیر دەکەنو بەو حاڵە لە مەجلیس ئامادە دەکەنو موبیدی موبیدان کەبۆ قسەکردن لایەنی بەرانبەری مانی بووو لە هەمانکاتدا قازیی دادگاکەش بوو لەگەڵی دەست دەکا بە باسکردن، باسێك کە ئاکامەکەی لە سەرەتاوە دیار بووو دەبێ موغەکان، هیربودەکانو ئەوانەش کە بە ئاگر رادەگەیشتن خۆشحاڵ بن.[165]

"لوکونین" ناوی ئەو موئبیدەی موئبیدان بە "کرتیر" دەنووسێ بە هۆی ئەوەی پارەو هێزو ئاتەشگاکانی لەدەستدا بوو، شا بۆخۆیو هەموو رێو رەسەدو دەستو پێوەندی ئەو کات پشتیوانی بوون[166] بە هەر حاڵ زاهیر پارێزراو مانی مەحکووم کراو ئەوەندەیان لە بەندیخانەدا ئەشکەنجە کرد تا وەفاتی کرد.[167]

مانی لە ساڵی 240ی زایینی پێغەمبەرایەتی خۆی ڕاگەیاند[168] دەبینین لە سەر چلۆنایەتی کوژرانیو چلۆنایەتی ژیانو تێکۆشانی قسە زۆرن بەڵام بۆ ئێمە تا ئێرە بەسە.

[163] هەواڵەکانی مێژوویی لە شوێنەوارەکانی مانیگەری، بەهمەن سەر کاراتی، لە کتێبی ئازەربایجان لە گەشتی مێژوویی ئێراندا ل 244

[164] فارسنامە ابن بەلخیل64

[165] هەواڵەکانی مێژوویی... بلاۆکی کۆلیجی ئەدەبیاتی تەورێز زستانی 1354

[166] شارستانیەتی ئێرانی ساسانی،ولادیمیر گریگوویچ لوکونین، وەرگێرانی دوکتور عنایەت الله رضا ل113

[167] بە پێی هێندێك لە نووسراوەکان کە لە مانیو دینەکەی وەرگیراوە، ئەو 26 رۆژ لە بەند دا بووەو دەشڵێن کەوڵی مانییان بە مەشکە دەر هێناوە پڕیان کردوە لە کاو لە دەروازەی شاری "گوندی شاپوور" هەڵیانواسیوەو ناوی دەروازەی مانیان لی نابوو، فەرهەنگو جوغرافیای عەمید 774 پێش م

[168] مێژووی زەردەشت، نووسینی سید حسن تقیزادە لە گۆڤاری یادگاردا چاپ بوە

ئاینی مانی و بیرورای ئەو

بە پێی ئاینی مانی، سەرچاوەی دەستپێکی ئافراندن لەسەر دوو بنەما راوەستاوە کە بریتی بوون لە چاکەو خراپە، بەوتەی ئەو دووانە خواو هەیوولا بوون، ئەو رۆشناییەکان بە چاکەو تاریکییەکان بە خراپە دادەنێ. یەکەم مرۆڤ یا باوك "گەورەیی= شرو شاو Sroshar" بووکە "زروان"ی پێ دەگوترا. مانی ئەیوت: زروان لە زەمینەی نووردا جێی گرتوە کە "اثیر نور" دەوری داوەو رووحی گەورە لەودا رەخنە دەکاو پێنج "ئەئون= تەجەلا باوك" کە بریتین لە 1- تێگەیشتن 2- عەقڵ 3- بیر 4- بیرکردنەوە 5- ئیرادەکە هەموو کات لەگەڵیدان. زوڵمەتیش واتە تاریکایی پێنج "مادەی تاریکی هەیە کە لە سەر یەکن- مانی ئەو بیرۆکەی لەو بیرو بڕوایەیکە لە بین النهرین هەبوو وەرگرتبووو کە پێنج زانای سوڵتانی تاریکاییان پێك دێنا بە نێوەکانی: دخال یامە، ئاوری تێکدەر، بای بە هیلاکدەر، ئاوی شلوێ، تاریکایی، چاکە یا گەورەیی نێودێر کرا بوون.

بۆ بەربەرەکانی لەگەڵ تاریکایی، یەکەم بوونەوەری ئافراند کە پێیان گوتوە "دایکی ژیان= دایکی ئەوانەی لە ژیان‌دان"و جارجاریش پێی دەڵێ "رامراتۆخ Ram ratukh".ئەو مرۆی یەکەمینیش ئۆهور Ohrmizd میزد یا ئەهۆر مەزدە Ohrmazd کە سێیانەی یەکەمن بریتین لە باوكو دایكو عەولاد، [169] لەبەر ئەوەی باوکی یەکەم لاواز بوو "ئوبانی اعظم= روح الحیات یا رووحی ژینی" خوڵقاند کە مانەوییەکات Spiritus Vivens یا "میهر یەزد" یا "مەعزب" یان پێ گوتوە.

---

[169] بە بروای عارفان یاگنۆستیکەکانو دینە گەورەکان ئەو یەکەم مرۆڤە بە حەزرەتی ئادەم دەزانی

ئەو پێنج منداڵی بوو بە ناوەکانی زینەت، شکۆ، پادشاە شەرافەت، ئادەم نوورانیو پادشای شانازی کە هەڵگری=(Omophoros)ەو ئەوانەش "سێیانەی دووهەمن" مانی دەیگوت لەوجوودی ژندا پریشکێکی نوورانی هەیە بەڵام شاکاری شەیتان مەجبوور کردنی مرۆڤە بە گوناحو تاوانکردن، ئەگەر پیاوێك لە پێوەندی جنسیو بوت پەرستی خۆ بپارێزێو ژیانێکی زاهیدانەی هەبێ بەخشراوو رزگار بوە.[170]

دایکی ژیان بە پێنج منداڵەوە چووە بۆ شەڕی تاریکی، ئەرکانی دەوڵەتی تاریکیان کوشت، لە گۆشتی ئەوان خاکو لە پێستی ئەوانیش ئاسمانەکانو لە ئێسقانەکانیان کێوەکانیان دروستکرد.[171] دواییش شێوەی هەڵخەڵەتێنەری خۆی بە منداڵەکانی تاریکی نیشاندا کە لەواندا ویستی شەهەوانی دروست بوو و دەستیان لە بەشێك لەو نوورەی کە خواردبوویان هەڵگرتو خۆرەتاوو ئەستێرەکان دروست بوون.[172]، [173]

بەگشتی دەبێ بڵێین کە دینی مانی دوو خولقێنەر قەبووڵ دەکات کە هی خێرو شەڕنو خاوەنی بیرو هزرێکی عارفانەیە تا لەم رێگەوە رووح بەرز کاتەوەو نەفس پاك کاتەوە، زۆر خەریکی عیبادەتو سلووك بوو، هەربۆیەش کەسانێکی لە گوێن "کولۆکونین" ئەو تایبەتمەندییە بە رەش بینیو گۆشە گیری تەعبیر دەکەن.

دینی مانی دنیای ماددی بە پێچەوانەی دینی زەردەشت بە خولقاوی شەڕو تاریکی دەزانێو کوشتنی نەفس بە رێگەی دەرباز بوون لەو شەڕە دەزانی[174]، هەر ئەو رێگەیەی کە سۆفییەکانو عارفەکان بە تێپەرین لە حەوت شاری ئەوین دەیبڕنو

---

170 مرۆی یەکەمین، کریستەن سین، بەرگی یەکەم ل 34 بەدوا

171 هەمان سەرچاوە ل210 بەدوا

172 بۆ زانیاری پێویست لە مانیو بیرو باوەری ئەو لە کتێبەکانی مانیو تەعلیماتو ئاسەوارەکانی، نووسینی "فلوگل" لێکۆڵینەوە لە سەر مانیگەری، نووسینی "کۆمن"و کەشفی شوێنەواری مانیگەری لە مصر نووسینی کارل اشمیتو پۆلۆتسکی، آثار الباقیەی ابو ریحانی بیرونی، مانیو دینی ئەو نووسینی سید حسن تقیزادەو هەروەها کتێبی "هەواڵەکانی مێژوویی لە شوێنەوارەکانی مانیگەری" نووسینی بهمن سەر کاراتی... بروانە

173 شارستانیەتی ئێرانی ساسانی، ولادیمیر گریگۆویچ لوکۆنین، وەرگێردراوی عنایت الله رە زا ل130

174 مێژووی گەلانی ئێران، دوکتور عبدالحسین زرین کوب ل442

دواییەکەشی دەگەنە فناڤالله. رەئیس نیا، بە گێڕانەوە لە زمانی "پیکۆ لۆسکایا" هۆی رەشبینی مانەوییەکان بە رەنگدانەوەی نارازیبوونی جەماوەری خەڵکی زۆرو زەوەندی ئێران لە سەردەمی قەیرانی هەڵسو کەوتی کۆیلەداری دەزانێ.[175]

لە راستیدا مانی گەرەکی بوو تێکەڵاوێك لە هەموو دینەکان پێك بێنێو بانگی حەق لە هەموو دنیادا بڵاوکاتەوە، ئەو خۆی بە "فارقلیـگ" دەزانی، واتە ئەو کەسەی کە عیسای مەسیح موژدەی دەرکەوتنو زاهیر بوونی دابوو.[176] هەڵبژێراوانی دینی مانی وەك کاتۆلیکەکانی رەهبان، لە ژن هێنانو پێك هێنانی بنەماڵە مەحرووم و بێبەش بوونو گۆشتیان نەدەخواردو خۆراکی لە یەك رۆژ زیاترو پۆشاکی لە یەك ساڵ زیاتریان بە خۆوە نەدەدی. کۆمەڵگای مانەوی لە پێنج چینی دیار پێك دەهات، 1-دوازدە رەسووڵ، 2-172 اسقف، 3-360پیر، 4-هەلبژێردراوان، 5-سەماعیون یا بیسەران کە رادەی کەسانی ئەوان بێسنوور بووو لە راستیدا هەموو ئەوانەی دەگرتەوە کە ئیمانیان بە مانی هێنابوو.

حیکمەتی بەکردەوەی فیرقەی مانەوی لە سەر بناغەو بنەمایەك دامەزرابوو، یەك لەوانە حەوت مۆری پێوەندیدار بە کاروباری برواو رەفتارو کردەوەی تاکەکان بوو، لەو حەوتانەش مۆری دەم بریتیبوو لە پاراستن لە وتەی خراپو کفراوی، مۆری دەست، خۆ پاراستن لە کاری خراپ، مۆریدڵ، خۆلادان لە کاری شەهوانیو ئارەزووە پیسەکانە، هەڵبژێردراوان نابێ دەست بدەنە کارێك کە زیان بگەیەنێو نابێ دوای سەروەتو سامانو ئاسایشی مادی بکەون. پێویستە بۆ بڵاو کردنەوەی پاکی بۆ هەموو شوێنی دنیا سەفەر بکەن. لە حاڵێکدا بیسەران لەم یاسا سەختانەی وەك ژن نەهێنانو... بوورابوونو دەیانتوانی ژن بخوازنو ژیانی سادەو ئاسایی خۆیان بکەن، بەڵام نەدەبوو دڵ بە خۆشی دنیایی ببەستن. مانەوییەکان هەرمانگەی حەوت

---

[175] شارەکانی ئێران لە رۆژگاری پارتییەکانو ساسانییەکاندا، نپیگۆ لوسکایا، وەرگێرانی عنایەت الله رەزا ل 474 کە لە کتێبی ئازەر بایجان لە گەشتێ مێژووی ئێران ی وەرگرتوە، رەحیم رەئیس نیا بەرگی 2 ل 813

[176] الفهرست، ابن الندیم ل 584

رۆژوویان دەگرتو لە شەووڕۆژێكدا دوای دەستنوێژ گرتن چوار جاریان نوێژ دەكرو ئەگەر ئاویش نەبووبا تەیەمومیان دەكرد. لە نوێژێكدا 12جاریان سوجدە دەبرد. مانەوییەكان ئەوكارانەیان بە ئەركی خۆیان دەزانی، دووری لە بوت پەرستی، درۆنەكردن، بەخیلی نەبردن،نەگوشتن، زینا نەكردن، دزی نەكردن، فریو نەدانو خۆپاراستن لە سیحرو جادوو خۆپاراستن لە گومان لەدینداو خۆ بواردن لە كاری دینی.[177] لە تایبەتمەندییەكانیدا هێندێك كردەوەی نا ئاساییش نووسراون، وەك دەڵێن: كراسێكی هەبوو، هەركات كردوویەتە بەری لەبەرچاوان ون بوە، كە دایدەكەند دەردەكەوتەوە، شتی ئاوایتر هەبوون كە لەسەر رۆیشتنیان بابەتەكەمان درێژ دەكاتەوە.

---

[177] مێژووی كۆمەڵایەتی ئێران، بەرگی یەكەم. لاپەرەكانی 80تا 479

www.pertwk.com

ئایینی مانیگەری دوای نەمانی خۆی

ئایینی مانەویگەری کە ئایینێکی جیهان نیشتمانی بوو[178] بە مەرگی مانی لە ناو نەچوو، ڕێکخستنێکی ورد کە مانی لەکاتی دوور خستنەوەیخۆی یا هەڵاتنی خۆی بۆ ئاسیای ناوەندی کردبووی، بوو بە هۆی ئەوە کە لایەنگرەکانی، زۆر بە شارەزایی تەبلیغاتی خۆیان بە شێوەی نهێنی درێژە پێبدەنو بەتایبەتی لایەنی عیرفانیو ماریفەت پەیدا کردنی Conosticisen وەك ئەوەی "ئەوەی دەوڵەمەندە فەقیر دەبیو دەست دەداتە سواڵو تووشی ئێشو ئازاری بەردەوام دەبێ"[179] بە هۆگرێکی زۆر کە لە نێو توێژەکانی هەژاری کۆمەڵگادا پەیدای دەکرد، ڕۆژ لە ڕۆژ زیاتر ئایینی مانی برەوی پێ دەدراو بە وتەی مانی خۆی ئایینی من لە هەر وڵاتێکو بە هەر زمانێکی ڕوونو ئاشکرایەو لە وڵاتانی دووریش ڕەواج پەیدا دەکاو،[180] بەراستیش لە وڵاتانی دوور باش بڵاو بۆوەو لە ئاسیای نێوەراستو چیندا ناوەندییەتی وەدەست هێناو لە ساڵی831ی زایینی ئایینی مانی لە ژمارەی دینە ڕەسمییەکان قبووڵکراو خاقانی چین خۆی قبووڵیکردو ئیمانی پێ هێنا،[181] تا ئەو جێگایە بەرەو پێش چوو کە لە زەمانی خەلیفە موقتەدایدا پارێزگاری سەمەرقەند نزیك بە 500 مانەوی کۆکردەوەو دەیەویست بیانکوژێ. پادشای چین "تەغەزغوز" کە لە تورکەکان بوو کاتێك ئاگاداری ئەم مەسەلە ببوو، باڵیۆزێکی ناردە لای والی سەمەرقەند تا لەلایەن ئەوەوە

---

[178] مێژووی هەڵبژێردراو، حمدالله مستەفەوی، بە کۆششی عبدالحسین نەوایی ل9تا10

[179] ئازەربایجان لە گەشتی مێژوویی ئێراندا بەرگی 2 ل 817

[180] الفهرست، ابن الندیم، ل600

[181] هەمان سەرچاوە

پێی بڵێ: لە وڵاتی مندا موسڵمان گەلێك هەن كە چەند قاتی ئەوانەن كە لە سەر دینی ئێمەن‌و لە وڵاتی تۆ دەژین، سوێند دەخۆم ئەگەر یەكێك لەوان بكوژرێ، هەموویان دەكووژم‌و مزگەوتەكانیان وێران دەكەم. والی سەمەرقەند كە وای زانی لە نیەتی خۆی پاشگەز بۆوەو تەنیا جزیەی لی وەرگرتن.[182] لە رۆژئاوادا ئایینی مانی زۆر بەربڵاو ببوو چەند ساڵ بیری فەرمانڕەواكانی لە رۆم‌و باكووری ئەفریقا هەتا ئیسپانیاو فەرانسەو ئیتالیای بەخۆیەوە سەرقاڵ كردبوو. مانەوییەكان تا سەردەمی چەنگیزی مەغوول درێژەیان بە ژیانی خۆیان دەداو[183] بە پێچەوانەی بیرو بۆچوونی هێندێك كەس، مانەویەت لەو كاتەوە هەر لە بەرگی تەسەوف‌وعیرفاندا ژیانی خۆی درێژە پێداو بە فەرمایشی ملك الشعرای بەهار "بەشێوەی تەسەوفێكی موسبەت‌و تێكەڵاو لەگەڵ كۆشش‌و هەوڵدان‌و پاك كردنەوەی دنیا لە خراپەو تاریكی خۆی نواند.[184] دیارە ئەو كارە بە سووك‌و ئاسانی جێبەجێ نەبوو بەڵكو توندو تیژێكی زۆری مافپاریزی، كۆمەڵایەتی‌و مرۆڤایەتی بە دواوە بووە. هەر وەك "والنتیا نووس"ی ئەوەڵ، مافەكانی كۆمەڵایەتی لێوەرگرتنەوەو تیئۆدۆسیوسی ئەوەڵ بە فەرمانێك ئەوانی لە مافی شاهیدیدان لە دادگاو مەحكەمان، میرات گرتن بێبەش كرد. "سێنت لئۆن" فەرمانی دا شوێنەواری مانەویەكان بسووتێنن‌و "ژوستی نین" بۆ ئەو كەسانەی ئیمانیان بە مانیگەری هەبوو حوكمی ئیعدامی دیاری كرد (520ی زایینی). لە بەرانبەر ئەو توندو تیژیانەدا لە ساڵی 763ی زایینیدا لە وڵاتی بە رەگەز توركی "ئێپیفوور" دینی مانی بە دینی رەسمی دیاریكراو لە دواییەكانی سەدەی حەوتەمی زایینیدا چوە نێو چینیش‌و مافی مانەوە لەم وڵاتەشیان درایەو دینی مانی هاتە ریزی دینە رەسمییەكان.[185]

---

[182] ویل دۆرانت مێژووی شارستانیەت، قیصرو مەسیح بەشی سێهەم ل 257

[183] ژیانی مانی، ملك الشعرا محمد تقی بەهار ل21

[184] هەمان سەرچاوە

[185] مانی‌و دینەكەی ل 9 تا 18

مانی شێوەکارێکی زۆر بەتوانا بوە، هەر بۆیەشە لە کتێبی نیگارکاری ئەو بەناوی "ئەرژەنگ یا ئەرتەنگ" بە موعجیزەی مانی نێو دەبەن. فیردۆسی لەم بابەتەوە دەڵێ: زەمانە هیچکات شێوەکارێکی وەك مانی بە خۆیەوە نابینێ، هەر بۆیە مانەوییەکان زۆریان دڵ بە هونەری شێوەکاری هەبوەو ئەو تابلۆیانەی کە لە "تورفان خۆجۆ" دۆزراونەوە ئەو بۆچوونە دەسەلمێنن.[186]

حەوت کتێبان بە هی مانی دەزانن کە یەك لەوان "شاپوورەکان" بوو کە بە ناوی شاپووری ئەوەڵ پادشای ساسانی نووسیوەو هەروەها "کفالایا، سفرالجبابرە، زەبوور،سفرالاسرارو فرقما گینا"ش لەو حەوت کتێبەن، مانی لە خەتو مۆسیقاش زۆری خۆش هاتوە، وای بۆ دەچن کە خەتێکی نوێی دۆزیبێتەوەو کتێبە دینییەکانی بەو خەتە دەنووسییەوە کە خەتەکەشی لە سوورپانیو فارسی وەرگرتبوو،[187] ئەو هەڵانەشی تێدا نەبوو کە لە لەیەکچوونی پیتەکانی پەهلەویدا دەهاتە گۆڕێ، بەوتەی کریستیەن سێن بە شێوەی زۆر شارەزایان توانی ئەلفو بێی سوریانی لەگەڵ زمانی فارسی رێکخاو بیکاتە شێوە خەتێکو وای بەکار بێنێ کە دەنگو لەفزەکانی لەگەڵ یەك بێتەوە.[188] هەر ئەو نوسەرە زیاد دەکاو دەنووسێ کە پەیڕەوەکانی مانی لە سووغدی، ئەو خەتەیان قبووڵ کردو هێدی هێدی گەلەکانی ئاسیای ناوەندیش ئەو خەتەیان بە کار دێنا،بە باوەری لێکۆلەرەوان یەکێك لە باشییەکانی ئەو خەتە ئەوە بوو کە زۆر لەو وشانەی کە لە خەتی بە نێوبانگی پەهلەویدا سەختو جێ گومان بوون کاتێك بەو خەتە دەنووسرێن روونو خەوشیان تێدا نیەو هەڵەی تێدا ناکرێو بە تەواوی دەخوێندرێتەوە، ئەوکارە یارمەتی باشی بە بەرەو پێشچوونی زانیاری، لە سەر زمانە کۆنەکانی ئێرانی کردوە.[189]

---

[186] الفهرست ابن الندیم ل 581

[187] مانیو دینەکەی ل17

[188] ئێران لە زەمانی ساسانیان ل 223

[189] مانیو دینەکەی

رەئیس نیا لە قەولی ئیگۆستین دەنووسێ: ئیگۆستین لە خەت خۆشیو نایابی کاغەزی کتێبەکانی مانەوییەکان وا دەدوێ کە زەوقی شاعیریشی تێخستبوو، ئەوان بە ئەدبیاتو بە تایبەتی چیرۆکو شانۆگەری زۆر دڵخۆش بوون.[190]

سێنت ئیگۆستین کە دوژمنی مانەویەکان بوو، شایەتی بۆ ئەو رەوشتو خووی بێ عەیبی مانەوییەکان دەداو کەسانێکی وەك محمد زەکریای رازیو ابن المقفع، شیفتەی بیرو راو تەعلیماتی ئەو جەماعەتە بوونو ئەخلاقی ئەوان زۆر بەرزو تێکەڵاو لەگەڵ پاکیو سەفا هەڵدەسەنگێنن.[191]

دوای مانی "سیس" کە مانی خۆی ئەوی بە جێگری خۆی دانابوو، پاش ئەوەی لە دار درا یا چوار مێخیان کێشا "ئەینایوس" نێوێك لە بابیل لە جێگەی دانیشت.

مانی لە ئیدیسا Edessa = ئورفەو باردزان Bardesane مەڵبەندگەلێك لە کوردستان، لە سەدەی سێهەمی زایینی، بەرزکردنەوەکانی خوداییو ئیونەکانی سەدەکانی شکڵ گرتووی، بە شێعرو بە رەوان نووسیو زمانی ئەدەبی سوریانی دروستکرد.

عاریفانە بوونی مەکتەبی مانی کە هێندێك کەس ئەو مەکتەبە بەریشەی تەسەوفو بە وتەیەکیتر بەسۆفیگەری بە مانیگەری ئاڵوگۆڕ کراو دەزانن، بوو بە هۆی ئەوەی کە لە بیرۆکەی سۆفیگەریو عیرفانیدا بە تەواوی رەخنە بکاو مریدانی ئەم جۆرە مەکتەبانە (تەسەوفو عیرفان Gaosticyn) زۆرینەی ناودارو ناسراوانو هەروەها زۆر لە تاکەکانی خەڵکی ئاسایی شوێنی کەوتوونو قبووڵیان کردوەو پەیڕەوی لێدەکەنو ئەو کتێبانەی لەم بوارەدا نووسراون زیاتر هۆکاری پەرە سەندنی ئەو راو بۆچوونە لە نێو خەڵکدا بوە، بۆیە هێندێك لە نووسەرانو لێکۆلەرەوان لە سەر ئەو باوەڕەن کە ئەو کتێبانە شوێنەواری مانەوین، یەك لەو کەسانە موحسێن فەرزانەیە کە

---

[190] مێژووی ئەدەبیاتی ئێران، ریپکا ل109، وەرگیراو لە ئازەربایجان لە گەشتی مێژوودا ل 821

[191] مێژووی کۆمەڵایەتی ئێران، مرتضي راوەندی، بەرگی یەکەم لاپەرەکانی 81 تا 480

www.pertwk.com

"الفهرست"ی ابن النديمو (مرزبان نامه)ی که هەردووکیشیان لە سەدەی چوارەمی کۆچیدا نووسراون، بە شوێنەواری مانەوییەکانیان دەزانێ.

بەهەرحاڵ بەپێچەوانەی زۆربەی هەرە زۆری ئەو نووسەرانەی کە لە سەر ئەم باوەرن کە مانیگەری لە کوردستان پێشوازی لێنەکراوە، بیروباوەری ئەو لە بەرگی تەسەوفو مەکتەبی عارفەکان لە نێو خەلکی کوردستان بە شێوەیەکی بەربلاو وەرگیراوەو، بە لەبەرچاوگرتنی پێکهاتنی سۆفیگەریو دەروێشی لەم هەرێمە دا، تەکیەکانوخانەقاکان بوونە ناوەندێك بۆ تەبلیغو فێرکردنی ئەو بەشانە لە دەستوورەکانی مانی کە دژایەتی لەگەڵ ئایینی ئیسلام نییە، بەلەبەر چاوگرتنی وێك چوونێك کە لە نێوان هێندێك لە مەسەلەکانی مانیگەریو ئیسلامدا هەیە، ئوسوولی ئەو ئایینە زیاتر کەوتۆتە بەردڵی خەڵك، هەروەك مانی لەسەر حەزرەتی مەسیح بڕوای وا بوو کە مەسیحی راستی رووحی رەها بووەو جەستەی نەبووەو ئەو کەسەی کە لە جێگەی ئەو لە خاچدرا یەکێك لە دژەکانی مەسیحو کوڕی بێوە ژنێك بوە، ئیسلامیش لەم بابەتەوە هەر وا بۆ مەسەلەکە دەچی، سەرنجدان بەئایەتی 156 لە سوورەی 4 کە دەفەرموێ: "وقولهم انا قتلنا المسيح عيسى بن مريم، رسول‌الله و ما قتلوه و ما صلبوه ولكن شبه‌لهم". ئەم شتە روون دەکاتەوە .

لێرەدا ئاماژە کردن بەو بابەتە بەکەڵك دەبی کە سەرەڕای بوونی ئایینەکانی زەردەشتیو مانەوی بیرۆکەیتریش بەناوی دین لە درێژایی مێژوودا لە هەریمەکە داو لە کوردستانیش هەبوون و هەرکام بە گوێرەی تێکۆشان و ئیمکاناتی خۆیان لە نێو خەڵکدا بڵاوبوونەوە کە بیرۆکەی مەزدەك یەك لەو نموونانەیە .بەڵام ئەوەی مسۆگەرە هەر دینی زەردەشتیو تا رادەیەکیش ئایینی مانی لە کوردستان پەیرەویان هەبووە، دینەکانیتر برەویان نەبووەو تا هاتنەگۆری دینی ئیسلام لەگەڵ ئەوەی بیروبروای جۆراوجۆری وەك بۆتپەرەستیو خۆرپەرەستی یا پەرەستنی دارودرەخت هەبوە، ئایینی زەردەشت زاڵ بووەو تەنانەت ئایینی مەسیحیش لەگەڵ ئەو ئاڵوگۆرە سیاسیو کۆمەڵایەتیو ئەو هەموو هەوڵە زۆرەی بۆ رەواج پێدانی دراوە جێپێیەکی

قورسی پەیدا نەکردووەو بە زەحمەت لێرەو لەوی تاقمی گچکە گچکەی بۆ پەیدا بوە، وەك میستێر هۆفمان لە کتیبەکەی دا ئاماژە بە بوونی مەسیحیان لە "ئۆرفەی ئۆدیسا"و "شاهکورد" لە سەدەی سێی زایینی دەکا کە لەنێوان هەولێرو "داکۆکا" هەڵکەوتووە، ئەو دەڵێ: ئەمانە داریان پەرەستوەو هەروەها کەشیشێك بەناوی "مارسایا" دەنووسی: تاقمێك لە کوردەکانی هێناوەتە سەر دینی مەسیح کە لە پێشدا خۆرپەرست بوون. کەشیشێکی دیکەش بە ناوی "ئیشۆشاپ" دەڵێ لەنیزیك "دوڕگەی ابن عمر" هیندێك جنۆکە پەرست هەبوون کەهێناومەتە سەر ئایینی مەسیح .

سێرمارك سایکس هەروەها لە خشتەی بەناوبانگی کتێبەکەیدا لە گەڵ عەشیرەتەکانی کورد، هێندێك وەك مەسیحی ناو دەبا[192] کە دەکری بڵێین ئەوانە هەموو کورد نین بەڵکو خەڵکی بە ئایین مەسیحی، نا کوردی دانیشتووی کوردستان بوون، هەر وەك ئێستاش ئاشۆرییەکان لەم هەرێمەدا بە تایبەتی لە کوردستانی عێراقو ئێراندا بە بەربڵاوی نیشتەجێن[193] و ژیانیان لەگەڵ ژینی کوردان وا تێکەڵ بوە کە ناکری لێکیان جیاکەیەوە، بەڵام دەزانین کە کورد نینو بە زمانی خۆیان قسان دەکەن.

دوای ئەوەی کوردەکان بوونە موسڵمان، هەروەك لە پێشدا ئاماژەمان پێکرد، بە هەموو وجودەوە ئیمانیان هێناو زۆر جار تەنیا بۆخۆیان هەوڵیان داوە لە لاواز بوونی حکوومەتو ئایینی ئیسلام بەرگری بکەنو بی یارمەتی لایەنێکیتر شکستیان بە دوژمن هێناوەو شوێنە پیرۆزەکانی موسڵمانانیان لە دوژمن گرتۆتەوەو پاراستوویانە، زەقترین نموونەشی ئەو خەباتو بەربەرەکانیانەن کە بۆ رزگارکردنی (بیت المقدس‌ومسجدالاقصی) قیبلەی یەکەمی موسلمانانی دنیا کردوویانە، کە کوردەکانو سەرداری بی وێنەیان "سلطان صلاح الدین ایوبی" هەر خۆیان بە ئەنجامیان گەیاندو،

---

[192] کۆتایی میراتگرانی خەلیفەکان ل 48 تا A

[193] ئەوانەی نەوەکانی زۆر دواتری هەمان ئاشوورییەکانی باستانینو ماوەی ئیمپراتۆری ئاشوورن

له بەرانبەر هەموو هێزەکانی زۆرداریو داگیرکەری ئەوکات، وەك ئیمپراتوورییەکانی ئینگلتەرە، فەرانسە، ئاڵمانیا، ئیتالیا(رۆم) راوەستانو ئەوانیان شکاندو سولڵتان (صلاح الدین) بە چەنگو ددان "بیت المقدس"ی لەچەنگ دەسەلاتی کەسێکی وەك "ریچاردی شێردڵ" رزگارکردو، دەستی مەسیحیەتی لەتەواوی خاکی ئیسلامیی رۆژئاوایئاسیاو باکوریئەفریقا بڕی، جگە لەسولتان صلاح الدین، حکوومەتەگەلی کوردی دیکەش وەك مەروانیەکانو شەدادییەکان لە بڵاوبوونەوەو پەرەسەندنی دینی ئیسلامو شارستانیەتی ئیسلامیدا بەشداری چالاکانەیان هەبوە.

پاش ئەوەی کوردەکان دینی ئیسلامیان قەبووڵ کرد، هەر چەند کتێبە پیرۆزەکان دەکەوتنە بەر توێژینەوەو لێکدانەوەی توێژی خویندەوارو زانایانی دینی، بەڵام چینی ئاساییو نەخویندەواری کۆمەڵگا لە عەینی کاتدا کە لە قسەو ئەمری گەورەکانی خۆیان دەرنەدەچوون دڵیان لەو پایە کۆنو قەدیمیانەی دابو نەریتی قەومی کە لە کۆنەوە، نەوە بەدوای نەوە دا پێیان گەیبوو نەدەبڕی، و بەقەولی واسیلی نیکیتین لەو ئەندیشانەی لە دڵو گیانیان گەڕابوو و ریشەی داکوتابو بەحورمەتەوە پارێزگاریان دەکردو لە دڵی خۆیان دا ڕایان دەگرت[194].

کوردان تایبەتمەندیەکی زۆر ئاشکراو زەقیان هەیە کە بوونی ئەو تایبەتمەندییە بۆ هەر کۆو کۆمەڵگایەك جێگەی شانازییە، ئەویش پێبەندیو دەربەستبوونی زۆر توندی تێکەڵاو بە ئیمانێکی قایمەو بە بیروباوەری خۆیان، دەتوانین زۆر نموونە لە خۆبەخشیو گیانبازی ئەوان لە پێناو بیروبڕوایان دا ببینینەوە کەجیهاد لە ڕێی ئیسلامدا لەلایەن کوردانەوە یەك لەوانە. ئەوەندە بە باوەرو ئیمانن کە زۆرجار کەسانی هەلپەرەستو قازانجخواز تەنانەت لە ئایینو دینیشدا کەڵکی خراپیان لەو ئیمان توندییەو لە هەستی خاوێنی کوردان بۆ مەبەستی تایبەتی خۆیان کەڵکیان وەردەگرتوە.

---

[194] کوردو کوردستان ل441

له نێو کورداندا زۆر تاك هەبوون كە تەنانەت حكوومەتیان فیدای ئیسلامو ئایینی خۆیان کردوەو بە پێچەوانەی زۆرکەس بۆ تواناو هێزی دنیا خۆیان تووشی شەرمەزاری قیامەت نەکردوە. مظفرالدین کە فەرمانڕەوایی "هەولێر"ی کوردستانی عێراقی ئەمرۆی بەمیرات پێ گەیبوو، لە ریزی ئەو کەسانەیە،[195] وێرای ئەوەش کوردەکان پیاوی ئایینیو زانای بەدینی زۆریان پێشکەش بە دنیای ئیسلام کردوە کە هەر کامیان مرۆیەکی پایەبەرزی دینیو کۆمەلآیەتین.

(صلاح الدین) کاتێك کۆچی دواییکرد، سەرەڕای ئەو هەموو هێزو گەورەییو دەسەلآتەی هەیبوو تەنیا 47 درەمی زێوی لە خەزێنەی تایبەتی خۆیدا هەبوو، لەحالێکدا خزمەتە دینیو فەرهەنگییەکەی دنیایەك شانازی بۆ ئەو پێوە بوو. ئەو پیاوە مەزنە تەنیا لە قاهیرەدا چەندین مەکتەب، خانەقاو نەخۆشخانەی ساز کردوە کە دەتوانین قوتابخانەکانی "قرافە صفرا" لەنزیك گلکۆی ئیمامی شافعیو مەکتەبی "معززیە" لە پەنای گلکۆیەك کە بە هی ئیمامی حسینی دەزانن‌و قوتابخانەی "زین التجاری شافعیان" قوتابخانەی "مالکیان"و قوتابخانەی "حنفیان" کە لەلای کۆشکی "عباس ابن سالار"و هەروەها خانەقای کۆشکی "سعیدالسعدا"ی خەلیفەی ئیسماعیلیو... . ناوبەرین.

خزمەتەکانی بنەماڵە گەورەکانی وەکوو بنەماڵەی بتلیسی، خۆی جێگەی باسو بیرهێنانەوەیە، وەك دانانی قوتابخانە لە ئیخلاسیە لە شوێنی وانە گوتنەوەی زاناو گەورە پیاوانی ئایینی وەك (شمس الدین مولانا محمد شیرانشی) ئەستێرەناسو گەورە مەولای ناسراو، مامۆستا (مەولانا محمد رزقی)، (مەولانا عبدالله رەشەك Rashek، ناسراو بە مەلای رەش، (مەولانا خدر نەبی)و (شمس‌الدین بتلیسی) کە لە عیبادەتو خۆپارێزیدا بە ناوبانگ بوەو بە وتەی واسیلی نیکستین یەکێك بوە وەك (سین فرانسوا سین)[196]ی عارفی مەسیحی لەمەڕ شەمس الدین بتلیسی دەڵێن کاتێك

---

[195] کوردستانو کورد محمد امین زکی بەگ وەرگێردراوی تابانی

[196] کوردستانو کورد، واسیلی نیکستن، وەگێردراوی محمد قازی ل 443و کوردو کوردستانی محمد امین زەکی بەگ

دەست نوێژی هەڵدەگرت باڵندەو گیانلەبەرە کێوییەکان دەهاتنو لە لەپی دەستیدا ئاویان دەخواردەوە.[197]

پێویستە بگوترێ کە ئەو نوورە ئیسلامییانە تەنیا تایبەت بە ناوچەیەك نەبوون بەڵکو هەموو شوێنێکی کوردستان شانازی بوونی ئەم چەشنە کەسانەی هەبوە. هەر وەك جەزیرە لە رۆژئاوای عێراقو باکووری رۆژهەڵاتی سووریە پیاوی ئایینی زۆر مەزنی لێ هەڵکەوتوە کە ئەمیری وەك "بەدر بەگی کوری شاعەلی بەگ" پشتیوانی لێدەکردن[198] یەك لەم گەورە پیاوە ئایینیانە مەولانا محمدبەگی سوورچییە، کە نکیتین سەر بە عەشیرەتی "سوورچی" دانیشتووی هەکاری دەناسێ[199] و زۆر کەسیتر کە ئەمرۆ نووسراوەکانیان لە ریزی کتێبە هەرە موعتەبەرو جێ باوەرِەکانی ئیسلامی بەتاییەت لەلایەن کوردانەوە دەناسرێن. هەروەها زۆر زانای گەورە لەو دەورانەدا هەبوون کە لەلایەن گەورەو فەرمانرەوایانی ئەوکات بۆ بەهرە وەرگرتن لە زانستیان دەعوەت دەکران، هەروەك مەولانا محیالدین اخلاطي کە لەلایەن مامۆستا (نصیرالدین طوسي) بۆ مەراغە بانگهێشتنکراوەو بۆ دامەزراندنی رەسەدخانەی مەراغە داوای هاریکاری لی کردوە،[200] یا محمد بن غیب الله بەگ کە زاوای شا تەهماسبی سەفەوی بوەو قوتابخانەو مزگەوتێکی جومعەی لە پڵنگان دروستکردوە.[201]

زانستگەی "الازهر"ی قاهیرە کە لە گەورەترین ناوەندەکانی ئیسلامییە، زۆر ماموستای کوردی هەبووە کە دەکری عبدالسلام ماردینیو سیدعبدالرحیم الحسینی ناسراوە بە مەولەوی کەبە "مروعی کوردی سنە"ش بەنێوبانگ بوەولەو دواییانەشدا ماموستا تورجانیزادە زاناو ئیسلام ناسی کورد ناو بەرین کە لەم دوایانەدا لەوێ وانەی گوتۆتەوە، دواییش لە زانستگای بەغداو لەو دواییانەشدا لە تارانو دوای هەموان لە

---

[197] شەرەفنامەی شرف الدینی بتلیسی چاپی قاهیرە لاپەرەکانی 445 تا 491

[198] هەمان سەرچاوە ل 171

[199] کوردو کوردستان، واسیلی نکیتین، وەرگێردراوی محمد قازی ل 143 کە نووسەری ئەم کتێبە لەو باسەدا زۆری کەڵك لی وەرگرتوە.

[200] شەرەفنامەی شەرەف الدین بتلیسی ل 409

[201] واسیلی نکیتین لە کۆنگرەی ناو نەتەوەیی خەڵك ناسی برۆکسێلدا لە ساڵی 1935 راپۆرتێکی درێژی لەم بابەتەوە پێشکێش کردوە.

زانستگەی تەورێز وانەی گوتۆتەوەو لە سەرەتای شۆرش دا هەر لەو شارە کۆچی دوایی کردوە.بەهەرحاڵ ئەو چەند نموونە ئەوراستییە دەسەلمێنن کە کوردان لە ناساندنی ئیسلام بە خەڵکی دنیادا شوێنیکی بەرزیان هەیەوزۆر لە کۆنگرەو کۆنفرانسە زانستیو ئابووریوکۆمەڵایەتییەکانی دنیا ئەو راستییە دەردەخەن.

شەرەفنامە دەنووسێ تەواوی کوردەکان موسڵمانی، سونیو شافعین، دیارە ئەوە راست نیە، چونکە بەشێکی بەر چاو لە خەڵکی کورد لە مەزهەبەکانی جەعفەریو ئەهلی حەقو ئیزەدین کە ئاماژەی کورت بۆ زانیاری زیاتر لەسەریان پێویستە.

ئەو فرقانەی کە لە سەرەوە ناومان بردن وەك (علی اللهی) یا (ئەهلی حەق)و یەزیدییەکانو سارلی، هەروەها شەبەکو بجوران، زۆر لە دابو نەریتی دێرینی خۆیان پاراستوە، ئێستاش لە عیمادییە هۆزێك هەن بە نێوی بێهدینیان کە نیشاندەدا کە بەر لە ئیسلام دینی "بە" یا باشیان هەبوە. هەروەك گوتمان لە خاکی کوردستان لە شوێنێك بە ناوی تەختی سلێمان "شیریاگەنجەك"واتە ئاورگەی گەورەی ئێران یائازەرگوشەسب هەزار ساڵ ئایساوەو پێیان دەگوت ئاگری پادشاکان.[202]

تایفەی سارلی

[202] کورد وپێوەندی نژادیو مێژوویەکەی، رەشید یاسەمی ل 124

ئەو تایفەیە لە باشووری مووسڵ دەژین‌و بیروباوەرو عیبادەتێکی سەیریان هەیەو دەڵێن کتێبیان بەزمانی فارسییە، ئەوانە خۆیان لە تۆرەمەی عەشیرەی "کاکە Kaka"دەزانن کە لە کەرکووکەو بۆ باشووری مووسڵ کۆچیان کردوە، ئێمە دەزانین لە زمانی کوردیدا کاکە بەمانای براگەورەیە یا بڵێین لەجیاتی ئاغا یا جەنابو داداشی فارسی بەکار دێ، دەڵێن بۆیە وایان نێو لێناوە کە پیاوە ئایینییەکانی سارلی بەهەشتیان بەتاکەکانی هۆز دەفرۆشت، چونکە کەسێك پارەی دابایە دەبووە بەهەشتی دەیگوت "صارت لی جنتة" واتە بەهەشت بووبە هی من.[203]

شەبەکەکان

ئەوانیش هۆزێکی دیکەن کە زۆرکەمن‌و عەلییان کردوە بە هەموو شتێکی خۆیان‌و بە حەزرەتی عەلی دەڵێن "عەلی رەش . علی سیاه" گوتنی رەش بە کەسێك نیشانەی خۆشەویستی‌و رێزە. دەکری بڵێین شەبەکەکان بەشێکن لە ئەهلی هەق بەڵام بە بڕوایەکی توندترەوە.

بجورانەکان

بجورانەکانیش کە لە سنووری ئێران‌و تورکیادا نیشتەجێن نیزیك لە باوەری علیاللهی یا ئەهلی هەقەکانن، زۆریان باس لەسەر کراوەو لێکدانەوەشی زۆر پێویستە، بۆیە هەوڵدەدەم بەکورتی لەسەر بڕواو بۆچوونیان کە زیاترلە بەرگی سۆفیگەریدان‌و ریشەی بڕوایان لە بیروڕا دێرینەکان دایە بدوێم‌و لێکی بدەمەوە، بەرلە هەموویان دەچمە سەر ئایینی ئیزەدیەکان کە دەگەرێتەوە بۆ رابردووی زۆر دووری ئێرانی‌و

---

[203] هەمان سەرچاوە ل 125

www.pertwk.com

کوردەکان، وێڕای دەربڕینی ئەو بابەتە باوەڕی قووڵی کوردان بە دین، بڕوای ئەوان لە کۆنەوە بەو مەسەلە روون دەکاتەوە.

یەزیدییەکان یا ئیزەدییەکان‌و ناوەکانیتر

رەنگە خوێنەرانی ئازیزی ئەم دێرانە لە بەکارهێنانی ئەم چەند وشەی (ناوەکانیتر) سەریان سووڕ بمێنێ‌و بۆیان ببێتە پرسیارێکی بێ وەڵام، بەڵام بابەتەکە زۆر روونە، چونکە ئەو فیرقە لە کتێب‌و نووسراوە مێژووییەکاندا بە ناوی جۆراوجۆر باسکراون، ئەوانیان بە شەیتان پەرەست، رۆژ پەرەست، یەزیدی کوری معاویە پەرەست‌و تەنانەت بە بوت پەرەستیش ناو بردوە، چونکو کەوتونەتە ژێر کاریگەری ئەو دینانەی لە بابێل‌و ئاشووردا هەبوون‌و هەروەها دینە تازەترەکانی وەك جوولەکەو نەساراو ئیسلامیش کاریگەری خۆیان هەبوەو لە هەر کامیان بە شێوەیەك کەڵکیان وەرگرتوەو زۆریش بۆ چوونە ژێر کاریگەری ئەوان ئامادەییان هەبوە، بەڵام بناغەی دیانەتەکەیان لەسەر خوا پەرستییە، ئەوە لەحاڵێکدایە کە لە نێو هۆزەکانی کوردستانی ئەمرۆدا جگە لە یەزیدییەکان نموونەی زۆر کەم لە ئایین‌و شوێنەواری زەردەشتیان ماوەتەوە، کەسێك خوازیاری ئەوە بێ لەمەڕ دین‌و ئایینی خاکی دێرینی زاگرۆس بکۆڵێتەوەو زانیاری تەواوی دەست کەوێ، دەبێ بەر لە هەموو شت بەلێکۆلینەوە لە بابەت ئایینی ئەو جەماعەتەوە دەست پێبکا[204][205].

بەشی هەرە زۆری یەزیدییەکان لەدەوری شاری مووسڵ‌و ناوچەی شێخان یا شێخیان لە باکووری عێراق دەژین کە لانکی دەوڵەتی ئاشووری قەدیمە، بەڵام یەزیدییەکانی "سەنجار" لە رۆژئاوای مووسڵ، لەسەر ئایینی خۆیان

---

[204] شەرەفنامە بەسەرەتاو تەعلیقی محمد عباسی ل57

[205] هەمان سەرچاوە

رشدترن.[206] بێجگە لەو شوێنانە، دیاربەکر یا ئامەدی کۆن‌و حەڵەب‌و ئەرمەنستان (قارس‌و ئیرەوان)و هەروەها دەوری تفلیس پایتەختی گورجستان کە پرۆفیسۆر مینۆرسکی لە بیستەمین کۆنگرەی ڕۆژهەڵاتناسانی برۆکسێل، ئەو هەرێمەو بە تایبەتی "کارتویلی" بە خاکی دێرینی کوردان لەقەڵەمداوە، بەو شوێنانەیان لەقەڵەمدەدا کە یەزیدی لێ نیشتەجێن.[207]

لەو شتە سەیرانەی کە لەسەر یەزیدیانی دەڵێن ئەوەیە کە ئەوان بە یەزیدی کوری معاویە، دووهەمین خەلیفەی زنجیرەی ئەمەوی دەلکێنن، کە ئەگەر سەرنج بدەینە هۆی ئەم پێوە نووساندنە، وێدەچێ بێزاری توندی ئێرانییەکان بە تایبەتی شیعەی ئێرانی سەبارەت بە ناحەزترین خەلیفەی ئەمەوی کە ریشەی مەزهەبی شیعەش هەر لەوێ دایەو ئاکامی شەری دەشتی کەربەلاو شەهید بوونی حەزرەتی حسێنی کوری علی‌و نەوەی پێغەمبەری گەورەی خوا دەلیلی ئەو پێوە لکاندنە بێ‌و ئیمە دەزانین کە لە مێژوودا ئەم جۆرە قەزاوەت کردنانە زۆرن، کەچی نە ئەو بۆچوونە راستەو نە یەزیدییەکانیش بە رەگەز عەرەبن، باشتر وایە هەمووکات پێیان بڵێین ئیزەدی.

"پرۆفیسۆر تۆفیق وەهبی زاناو نووسەری گەورەی کورد، بروای وایە کە بوونی پێوەندی یەزیدی کوری معاویە یا یەزیدی کوری ئەنیسەو کەسانێکی وەك ئەوان ئیمکانی هەیەو دەگونجێ، واتە بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی کە ئەو دینە سەرچاوەکەی زۆر بەر لە هاتنە گۆری ئیسلامە، دوور نیە کە ئەو تاکانەی وەك یەزیدی کوری معاویە یا یەزیدی کوری ئەنیسەش خۆشیان لەو ئایینە هاتبێ‌و تەنانەت نابێ قبووڵ کردنی ئەم ئایینەش لەلایەن ئەوانەوە بە نامومکین بزانین.[208]

---

[206] سەرەتای کتێبی شەرەفنامەو کوردو کوردستان، نووسینی بازیل نیکیتین چاپی پاریس 1956، لاپەرەکانی 8تا12

[207] وەرگێری شەرەفنامە زۆری ئاماژە بە چلۆنایەتی قەزاوەت کردوە کە لە روون کردنەوەدا زۆر بەکەڵکە ل59 لە سەرەتای شەرەفنامە

[208] یەزیدی کوری ئەنیسەش لە ریزی ئەو کەسانەیە کە یەزیدیان بە هاورێیانی ئەو دەزانن، هەروەك لە کتێبی "ملل‌و نحل" لە نووسینی شارستانی ل143، چاپی میسردا هاتوە کە یەزیدی کوری ئەنیسە باوەری وابوو کە خودا پێغەمبەرێك لە ئێران دەنێرێ کە کتێبی عاسمانی هەیە، بۆی نازڵ بوە. ئەو پێغەمبەرە دینی محمد تەرخ دەکاو وازی لی دێنێ

www.pertwk.com

یەزیدییەکان ناتەبایی بیروباوەری زۆریان لەگەڵ ئایینەکانیتری وەك ئیسلام هەیە، هەر ئەوە بۆ خۆی دەلیلە بۆ دێرینەتر بوونی مێژووی ئەوان،سەرەڕای وێکچوونی زۆریان لەگەڵ بیروڕای زەردەشتیو مانەوەی ئەو گومانە بەهێزتر دەبێو زۆر لە ڕای هێندێك کەس لە پێوەندی ئەوان لەگەڵ باوەڕی سۆفیگەریو بروای خواروخێچ کراویتری ئیسلامی ڕەت دەکەنەوە[209] دیارە ئێمە لە لاپەڕەکانی دواییدا ئاماژە بەو بابەتە دەکەین. وێدەچێ لە بەر نەبوونی کتێب یا کەم هیممەتی پێشەوا کانیان کە باوەڕیان لەگەڵ هێندێك گێرانەوەو قسەو چیرۆك تێکەڵاو بوە، بۆتە هۆی ئەوە کە ئەو ئایینو بۆچوونە دەستی لی کۆلەرەوانی وێرا نەگەیشتبێ.

من بە باوەری خۆم پێم وایە وەپاڵدانی ئەو ئایینە بە سۆفیگەرییەوە، کەڵك لێ وەرگرتنی زیرەکانەی بەشێك لە سۆفییە گەورەکانە بە تایبەت ئەوانەی وەك حەللاجیەکان کە برێك بۆچوونی هاوبەشیان لەگەڵ یەزیدییەکان هەیەو لەهەمان کاتدا لە ئایینی ئیسلامیش زۆر شارەزانو فەلسەفەکانی یۆنانیو ئەفلاتوونیشیان لە تەفسیرو لێکدانەوەی ئایەتەکانی قورئان بەشێوەی خۆیان کەڵك لی وەرگرتوە.[210]

واسیلی نێکیتسی دەڵێ: دوایین نوێنەرانی فیرقەی هەللاجیە (پەیرەوانی مەنسووری حەللاج) لە سەدەی پێنجەمی کۆچیدا لە بازنەی دەروێشەکانی قادریدا توانەوەو ئێمە دەزانین کە (عبدلقادری گەیلانی)، (مەنسوری حەللاج)، (ئیبن عەرەبی)و (احمد غەزالی) کە هەموو لە گەورەکانی سۆفیگەرین لەسەر ئەو باوەرە بوون کە سەرپێچی شەیتان لە بەرێوەبردنی فەرمانی خودا، سوجدەبردن بۆ حەزرەتی ئادەم بوە. هەر وەك سوجدەیان بۆ خوای گەورە دەبرد، ئەو مل بادانەش

---

[209] ڕێزدار محمدی محمد لووی عباسی لە سەرەتای کتێبی شەرەفنامەی بتلیسیدا بە شێوەیەکی سەرنج ڕاکێش لە شوێنێکدا بۆچوونیی خۆی نووسیوەو دەڵێ: بەبروای من سەرچاوەی باوەڕی یەزیدیەکان دەبێ لە بیرو باوەری سۆفیەی ئێران- مەکتەبی هەللاجو عین القضاتدا وەدۆزین کە هەردووکیان لە ڕێبەرانی گەورەی ئیدئۆلۆژی سۆفیگەرینو وەك دەزانین بە دەلیلی تایبەتی خۆیان پلەو مەقامێکی بەرز بۆ شەیتان دادەنێن. هەر ئەو نووسەرە خوێنەرانی نووسراوەی خۆی بانگهێشت دەکا کە سەرەتای مقاماتی هەللاج نووسینی، سینیۆن کراوس چاپی پاریسو تەمهیداتی عین القضات چاپی تاران بخوێننەوە.

[210] کتێبی "یەزیدییەکان شەیتان پەرست نین" یا "لی ڕوانینێکی کورت لەسەر ئایینەکانی کوردان" نووسینی پرۆفیسۆر تۆفیق وەهبی وەرگێرانی جمال الدین حسینی موتالا بکەن

تەنیاو تەنیا لەبەر زۆری ئیرادەت و ئەوینێکی توندی شەیتان لە بارەگای خوا بوە، هەر بۆیەش لەو بروایەدا بوون کە لە جێی ناردنی لەعنەت بۆ شەیتانو بێزاری لەو، دەبێ رێزی لی بگیرێو بەو هۆیەشەوە لەلای هێندێك لە یەزیدییەکان ناوی مەنسووری حەللاج بە یەکێك لە حەوت فریشتەی نزیکی خوا ناو دەبرێ.[211]

"لاریا" رۆژهەلاتناسی بە نێوبانگ لە سەر پێوەندی ئایینی یەزیدییەکان لەگەڵ ئایینی مانی دەنووسێ: یەزیدییەکان دەستپێکی مێژووی خۆیان 290ی زایینی دێننە حیساب کە لەگەڵ کوژرانی مانی (376ی زایینی) تا رادەیەك لێك نزیکەو جگە لەوەش باوەڕی ئایینی وان بەشێکی وەك دینی مانی دەزانێ. "ئیسپرۆ Spiro " رۆژهەلاتناسێکی تریش لەسەر بۆچوونی مانەوی بوونی بڕوای یەزیدییەکان دەنووسێ: ئایینی یەزیدی پاشماوەی دینی مانییە کە ئاسەواری شەریعەتەکانی ئاشووریو زەردەشتی، عیسەویو ئیسلامییەتیشی تێدا جێگیر بووە، بەلام مایەی ئێرانی لە هەموان زیاتر تێدایە، لەوەدەچێ بناغەی ئایینی یەزیدی لە دینەکانی کە لە ئێراندا ڕەواجیان هەبوە وەرگیرابێ.[212]

ئایینی یەزیدی لەگەڵ ئەوەی کە رابردوویەکی زۆر درێژو لەمێژینەی هەیە، بە هۆی کەسێك بە ناوی "عەدای کوری موسافیر A da ibn Musafir " کە ساڵی 1154ی زایینی کۆچی دوایی کردوە، شێوەیەکی تازەی بە خۆیەوە گرت، هەر بۆیە ئەو ئایینو ئەندێشەیە بە "مەسلەکی عەدەوی Adavi " یش ناو دەبەنو کوردان بەم کەسە (عەدای کوری موسافیر) دەڵێن هادی.

یەزیدییەکان دوو کتێبیان هەیە کە یەکێك لەوان "جلوە"و ئەویتر "مصحفا رەش"یناوە. کتێبی جلوە کە بە مانای "دەرکەوتنو ئاشکرا بوونە Manifest Ation". لە لای سۆفییەکان سروشت Nature"و دنیا Univers " یان پێ دەڵێن. بە

---

[211] لە دووسێ کتێبی لێکۆڵینەوە لەسەر یەزیدییەکانی سووریەو سنجارو کتێبی "کوردو کوردستانی" واسیلی نیکیتین ل475 و شارستانیەتی قفقاز، نووسینی ئابیهان A. Byhon لە ل 23 بەدوا لە مەڕ کوردەکانی دانیشتووی قفقاز یا الوسیتەکان بروانن

[212] کوردو پێوەندی رەگەزییو مێژوویی ئەو ل128

گشتی لەسەر کەسایەتی "رب النوع"ێکی کە ئەوان ستایشی دەکەن "مەلەك تاووس، یا (فەرمانرەوای فریشتان"ە دەدوێو لە توانا، رادەی هێزو فرمانەکان، خراپەکان، هۆشدارەکانو وەعدەکانو هەڕەشەکانی ئەو باس دەکا، ئەو کتێبە تەواوکەری کتێبی "قەسیدە Gasida"یە کە نووسەرەکەی شێخ عەدایە.

کتێبیتری یەزیدییان "مەسحەفا رەش M shafa Rash"ی ناوە پێشتر ئاماژەمان پێکرد کە رەنگی ڕەش لە نێو کورداندا نیشانەدەری گەورەیەو کتێبی رەش تەعبیر لەکتێبی گەورەو بە نرخو حاکمە، وێڕای ئەوەش دەزانین وشەی "مەسحەف" بە واتای قورئانی پیرۆزیش بەکار دێ کە لە ڕاستیدا کتێبی دینی یەزیدییانەو تا ئەو ڕادەیەش لەلایان حورمەتی هەیە.

پرۆفیسۆر تۆفیق وەهبی کە خاوەنی خوێندنێکی بەرینە لەسەر یەزیدییەکانەو دەڵێ: وشەی رەش بە مانای "رەشەبا"ش دێ[213] کەخۆی لە کوردیدا بۆ هێزو توندوتیژی بەکاردێو هەروەها بەبای زۆر توندیش دەگوترێ. ئەم تەفسیرەش وادەنوێنێ کە نووسراوەکانی ئەم کتێبە توندەو حوکمەکانی ئەمرو نەهێنو دەبێ بێ ئەملاو ئەولا بەرێوە بچن.

خوێندنی نووسراوەکانی یەزیدیان ئەم راستیە دەسەلمێنن کە زۆر شت لە دینەکانی دیکە چۆتە نێو بیرو باوەری ئەوانو وەریشیان گرتوە کە بە کورتی دەتوانین بەم خالانەی ژێرەوە ئاماژە بکەین:

1–بیروباوەری بوتپەرەستەکانی سەردەمی عەتیق

2–شوێنەواری مەسیحیەتو بەتایبەتی بڕوای نەستوورییەکان کە زۆریان لی نزیك بوون، وەك غوسلی تەعمید، نانی پیرۆز، زیارەتی کلیساو شەراب خواردنەوە.

3–شوێنەوارێك لە ئاییني یەهوود وەك حەلالو حەرام لە هێندێك لە چێشتەکاندا

4–بڕوا بە دووئیەت (سەنەویەت) کە بەشێك لە باوەری مانەوییەکانە.

---

[213] یەزیدییەکان شەیتان پەرست نین ل56

5–شت گەلێك لە ئیسلام وەك ڕۆژوو، قوربانیكردن، زیارەت، نووسینی كێلو بەردی سەر گڵكۆكانو هەڵكەندن لەو كێلە بەردانە.[214]

6–نیشانە گەلێك لە دینی "صائبە" وەك تەناسوخو حلوول

7–شوێنەوارێك لە سۆفیگەریو شیعەگەری وەك شاردنەوەی عیبادەتو بڕوا تەقیە، خەلسە، پەرستنی جەمعێكی زۆر لە شێخەكانی سۆفیە[215]

"هۆرتن" یەكێك لە ڕۆژهەڵاتناسان دەنووسێ: ئایینی یەزیدیەكان نوور پەرستییە كە سەرچاوەكەشی ئایینی مانییەو بڕوایان بە دووئیەت "ثـنویت" هەیە. یەزیدییەكان بڕوایان وایە كە لەدواییدا ڕۆژێك دێ كە نوور بەسەر ئەهریمەندا زاڵ دەبێو دەتوانین ئەم بابەتە لە كتێبی جلوەدا ببینن. كتێبەكانی جلوەو مەسحەفی رەشی یەزیدیان بۆ یەكەم جار لە ساڵی 1895ی زایینی بە هۆی "ئیدوارد براون" ڕۆژهەڵاتناسی بە نێوبانگی ئینگلیسی وەرگێردراوەتە سەر زمانی ئینگلیسی. لە ساڵی 1909 هەردوو كتێب لەلایەن مامۆستا عیسی یوسف بە زمانەكانی عەرەبیو ئینگلیزی وەرگێردراونەوەو لە گۆڤارێكی ئەمریكایی بە ناوی "لغاتو ئادابی عالی"دا بڵاو بوونەوەو لەساڵی 1911دا "ا.ك.ئەنستاس كرملی Ansestas Kramly ئەو كتێبانەی كردۆتە كوردیو دواتریش هەردووك بەتەواوی یا بە نیوەچڵی بە زمانی جۆراوجۆر بڵاو بوونەوە كە دەتوانین لە بڵاوكی "الفرقان"دا كە بە هۆی مامۆستا علی الشرقیو هەروەها لە ڕۆژهەڵاتناسی ئیتالیایی "فرلائی" كە ئەو دووكتێبەی بە زمانی ئیتالیایی وەرگێڕاوەتەوەو بڵاوی كردۆتەوە، لە گۆڤاری "هاوار یا فریاد"ی كوردی كە لەلایەن "كامران بەدرخانی" كوردەوە چەند بەش لە مەسحەفی رەش لە دیمشق بڵاو كراوەتەوە، هەروەها مامۆستا غەزاوی لەساڵی 1935 هەردوو كتێبی بە زمانی عەرەبی لەژێر سەردێری "تاریخ الیزیدیە و اصل عقیدتهم" ناوبەرین.

---

[214] دیسان بۆ زانینی زیاتری مەتڵەب لە كتێبی "ڕۆژەلسكۆ" لیكۆڵینەوە لەسەر یەزیدییانی سووریەو جەبەل سەنجار، بەتایبەتی بەرگی چوارەم بخوێننەوە.

[215] كتێبی "یەزیدیان شەیتان پەرست نین، پرۆفیسۆر تۆفیق وەهبی، وەرگێردراوی جمال الدین حسینی ل 7

بەهەرحاڵ لەم دوو کتێبەدا ئوسوولی ئایینی یەزیدییەکان یا ئیزەدییە، نووسراوەو هەر وەك ئاماژەمان پێکرد، بە خوێندنەوەیان خوێنەر هاوشێوەیی ئەو دینە لەگەڵ ئایینەکانیترو کەڵك وەرگرتنیان لە دینەکانیتری بۆ دەردەکەوێ، هەروەك لەبارەی درووستبوونی حەوت مەلایکەتەکە بە بڕوای ئیزەدیەکانو یەکبوونیان لەگەڵ باوەری زەردەشتییەکان لەم بوارەدا بۆ روون دەبێتەوە، چونکە زەردەشتییەکان دوای خودا بروایان بە وجوودی "عەقڵی پیرۆز یا ئیسپنتا مینو" هەیە کە بە یەکەمین بوونەوەری دەزانن‌و دوای ئەو شەش "ئەمشا سپەند" بوونیان هەیەو مەوجوودن‌و، جاری واشە ئیسپنتا مینو دەبێتە بەشێکی ئەو شەش ئەمشا سپندە.

مەلەکە تاووسی یەزیدیان هاوتای ئەهریمەن نییە، بەڵکو دیاربوون‌و دیاریکەری بنەمای شەڕە کە بە درێژەی شەر دێتە حیساب، واتە مەلەکە تاوس هەم لە روکنەکانی ئەفراندنەو هەم لە پێویستییەکانی خێر، بەواتایەکیتر لە راستیدا نەخێرەو نەشەڕ. ئیزەدییەکان، شەیتان بە دووژمنی خوا ناناسن، بەڵکو مەلەکە طاووس یا شەیتان مەلائیکەیەکە کە سەرەڕای ئەوەی بە هۆی یاغی بوون‌و سەرکێشی خوا غەزەبی لێگرت‌و کەوتە دۆزەخ، بەڵام ماوەی حەوت هەزار ساڵ ئەوەندە گریا کە حەوت کووپەی پڕ لە فرمێسك کرد، ئینجا خوا لێی خۆشبوو. بۆیە یەزیدیەکان هەر بەو هۆیە بروایان بە عەزابی هەتاهەتایی نیەو شەڕیش بە ئەبەدی نازانن[216] و پێیان وایە دوای 9000 ساڵ ئەهورمەزدا بە سەر ئەهریمەندا زاڵ دەبێ.[217]

"پرۆفیسۆر ن.مار." لەسەر ئەو باوەڕەیە هەرچەند مەسیحیەت‌و ئیسلام سەرکەوتووانە بەسەر بیروڕای ئاسیای دێریندا زاڵبوون، بەڵام هیچکات ئایینی دێرین (باستان) لە نێوخەڵکدا بەتایبەتی لەنێو کورداندا لە ناو نەچووەو لەسەر خاکی زۆر دەوڵەمەندی کوردستان کە ناوەندی تێکەڵاوی بەهێزی ئایینەکانی دێرینە هەر ماون.

---

[216] بۆچوونی ئیسلامی بوونی یەزیدییەکان، لە میشل ئانجیلۆ گیدی "Michel Angello Gaidi"

[217] رۆژە لسکۆ، لیکۆلینەوە لەسەر یەزیدییەکانی سووریەو ژەنگار ل 268

بەباوەری نووسەری ئەم كتێبە، شێخ عەدا بۆ بەرگری لە لەناو چوونی ئایینی دێرینی ئیزەدی كە بە بڕوای زۆر كەس ئایینی بەر لە ئیسلامی كوردان بوە، تەنیا كارێك كە كردوویەتی ئەوەیە كە ئەم ئایینەی لەگەڵ بیروباوەڕی ئیسلامی لێكداوەتەوەو بەكەڵك وەرگرتن لە بیرۆكەی دینەكانیتر كەسایەتیو شێوەیەكی نوێی كە ئەمرۆ دەیبینین، بەم ئایینە كە هەمان ئایینی ئیزەدییە بەخشیوە، كە بە هەڵە پێیان گوتوە یەزیدی. بەتەواوی لەگەڵ تایبەتمەندییەكانی كۆمەڵایەتی كوردانو بەتایبەتی خووخەدەی عەشیرەیی وەك باوەر بە سەروەریو خواستی ئیلاهی لەسەر دەستڕۆیشتنی گەورەپیاوانو نەجیبان دێتەوە. هەروەك پرۆفیسۆر" ن.مار." یش ئاماژە بە واژەی "چەڵبی یا چەڵەب" دەكا كە لە زمانی یافسیدا[218] بەمانای خوداو خودائیو نەجیب زادەو ئەربابو تەنانەت بۆ خوێندەوار، گۆرانیبێژو ڕێبەریش هاتوەو دەڵێ: نەتەوەیەك كە ئەو واژەی ئافراندوە نیشان دەدا كە لە دنیای كۆندا ڕێكخراوی كۆمەڵایەتی تایبەت بە خۆی هەبوەو بۆ ئەو دەستە لە چینو توێژەكانی كۆمەڵگا كە خاوەنی تایبەتمەندی وشەی "چەڵەبی" بوون بایەخو گرینگی تایبەت قایل بوە. هەر ئەوەش كە دواتر (سەدەی چواری میلادی) ئەم وشەی بردۆتە نێو زمانی سەلجوقییەكانو هیتر، خۆی ئەو ڕاستییە دەسەلمێنێ كە ئەم نەتەوە خاوەنی مێژوویەكی درێژو شارستانیەتێكی لەمێژینە بوە.[219]

بەو شیكردنەوانەی كە كردمان یەزیدییەكان باوەریان بە خودایەك هەیە كە خێر خوازو كارسازێكی تەواوەو هیچ دەستێوەردانێك لەكاری دنیادا ناكا، مەلائیكەتەكان، جێگرانی ئەون كە كاروباری دنیا ڕادەپەڕێنن. ئەو باوەرە زۆر وەك بڕواو بۆچوونی ئایینی "زروانی" دەچێ كە یەكێك لە مەزهەبەكانی ئێرانییە.

---

[218] یافسی بەو زمانانە دەگوترێ كە خاوەنی پایەو بونیادێكی موحكەمو بە قاعیدەو قانوون نین، زمانەكانی قەفقازیو ئیسپانیۆلی لەم جۆرەن.

[219] ن.مار. بڕوای وایە كە وشەی "چەلەبی"لە سەرەتای سەدەی 14ی زایینی لە نێو تورکە سەلجوقییەکان پەیدا بوەو ئەوان ئەو واژەیان لە کوردان وەرگرتوە کە ئەوانیش لە ئارامییەکانی سەردەمی باستان (دێرین) یان وەرگرتوە کە بە شێوەی تەسلیم تەسلیما"Taslem" Taslema و بەواتای وێنەو تەسویر هاتوە، واسیلی نیکیتین ئایینی یەزیدی لە ڕوانگەی پرۆفیسۆر "مار"ەوە ل 480

زروانییەكانیش خودای بە (زروان ئەنارەك= ئەزەلیو ئەبەدی) دەزانن كە زروان خۆی بەمانای جیهان هاتوە. زروان دوو منالّی بوە یەكیان اوهەرمزد یا ئەهوور مزد،ە دووهەمیان ئەهریمەن یا ئەنگرە مینو،ە.

لەسەر حەوت مەلائیكەی یەزیدیان ناتەبایی بروا هەیە، بەشێوەیەك كە هەرچەند رادەی مەلائیكەكان نابێ لە حەوت زیاتر بێ، بەلاّم لەكردەوەدا زیاترەو بەبڕوای ئەوان ئەو ناتەباییە لە پەیدابوونەوەی رووحی گەورەكان بە كۆنو نوێوە سەرچاوەدەگرێ.

یەزیدیەكان وەك زەردەشتییەكان باوەریان بەوە هەیە كە عیبادەت بۆ دووخودا پێویستە، یەكیان رۆژ یا ئەهورمەزداو ئەوی دیكەیان شەیتانە كە هۆكاری زەرەرو زیانەو بە "ئیلاهەی شەڕی" دەناسنو بۆ ئەوەی زیان بە مرۆڤ نەگەیەنێ دەبێ عیبادەتی بكەی. هۆیەكەشی ئەوەیە چونكو خوای گەورە زۆری لوتفو مەرحەمەت سەبارەت بە مەخلووقاتی خۆی هەیەو راستو پاكەو زیان بە خەڵك ناگەیەنێ، بەلاّم شەیتان بە سروشت شەڕانیو زیانبارەو بۆ ئەوەی لە شەڕی ئاسوودەبی پێویستە خۆشەویستی ئەو بۆلای خۆت راكێشی، چونكو هەر ئەهریمەنە كە مرۆڤ تووشی بەلاّ دەكا، بۆیە ئەو مەلایكە بەهێزە، هەر لەبەر ئەوەی ئاوا بە توانایە شیاوی عیبادەتە.[220]

یەزیدییەكان بە رێبەری دینی خۆیان دەڵێن: "بابا شێخ" كە سەرۆكایەتی گەلو ئایین لە بنەماڵەی ئەودا میراتییەو عیبادەتی خۆیان لە دووكاتی هەلاّتنو ئاوابوونی رۆژدا بەجێ دێنن.[221] لە ئایینی یەزیدیاندا ژن هێنانو مێرد كردن لەگەڵ كەسێكی دەرەوەی دین بە گوناهی گەورە دەژمێردرێو هیچ كات بەو كەسانەی مەزهەبیتریان هەیە ناڵێن برا.[222] بارلێنان لە ئەسپو ماین جایز نازاننو هەركەس ئەم كارە بكا سزا دەدرێ. لەرەنگی سەوزو هەرچی سەوز رەنگ بێ بێزارن. رۆژانی زۆری وەك جێژنو

---

[220] كوردستانو كورد، پرۆفیسۆر محمد امین زەكی ل 296

[221] ئەمیر كامران بەدرخان لەم بابەتەوە زۆر شاعیرانە ئاماژە دەكاو دەنووسێ: خاوەن ئیمانانی توندرۆی یەزیدی نووری هەتاوی بەیانیان كە لە قەدی داران دەدا ماچ دەكەن، وتارێك سەبارەت بە ئایینی رۆژ پەرستی یەزیدیان، نووسینی واسیلی نیكیتین ل 6و485

[222] موتالاكانی خانم "زوریتا فوریس"

www.pertwk.com

شادیان هەیە. بۆنموونە هەموو رۆژانی چوار شەممەی مانگی نیسان بە دەفەو زوڕناوە دەچنە گۆرستانو شایی دەکەن. رۆژانی پێنج شەممەو هەینیش لە زیارەتگای خۆیان بە نێوی "بەعشەیقە" خەریکی جێژنو شاینو ساڵی سێرۆژیش بەرۆژوو دەبن.[223] یەزیدییەکان لە بەرامبەر هەیکەڵی باڵندەیەکی گچکە کە "تاووس مەلەك"ی پێ دەڵێن[224] کڕنۆش دەبەنو بڕوایان بە بوونی دۆزەخو جندۆکە نیەو رووحە شەڕانییەکان وەك نەخۆشی زۆرگرانو هیلاکی، گرانیو مردن بە ئافەتی سروشت دەزانن.[225]

یەزیدی شێخ "عەدا"یان لەگەڵ مەلەکە تاووس پێ بەرانبەرەو لە مێژووی ئەواندا دووشێخ هەر بەم ناوە هەبوون، یەکیان خەڵکی "بەیت قارە" لە دێهاتی دەوروبەری "بەعلبەك" بوە کەهاتۆتە شاخەکانی هەکاریو مریدێکی زۆری هەبوەو لە ساڵی 160ی زاینیو لە تەمەنی 90 ساڵیدا کۆچی دوایی کردوە[226] ئەو بابەتە بۆتە هۆی

---

[223] لەمەر سێ رۆژووی سالیانەی یەزیدیانو بەراوردی دەگەڵ سێ رۆژووی ئەرمەنییەکان پێویست دەکا لە ژێرەوە روونکردنەوەیەکمان هەبێ: یەکێك لەوشتانەی کە لە سەر یەزیدیان باسکراوە، لکاندنیان بە فیرقەی مەسیحیانە، هەر وەك بە قەولی م.واگنێر لەلاپەری 259ی کتێبی رایس ئاماژەی پێ کردوەو نووسەرانی ئەرمەنی وەك "ئابویان" دەڵێن: یەزیدیان کافرانێکن کە لە کلیسای ئەرمەنییان جیا بوونەوە. ئەو هۆیانەی کە بۆ ئەو ئیدیعایە دەیهێننەوە هەر ئەو سێ رۆژووی یەزیدیانو مەسیحیان (ئەرمەنییەکان) واتە "ئەرەجەووارتس"ە ئەو کەسانەی پەیرەوی ئەو بیرۆکەن دەڵێن عەدا کە کوردە یەزیدییەکان هادی پێدەڵێن بەر لەوەی بەغدا جێ بهێڵێ چۆتە هەکاریو لە کاولی سەومعەیەکی مەسیحیان کە لە "لالەش" Lalashهەڵکەوتبوو دامەزراوەو زۆری ریازەت کێشاوەو، نوێژو رۆژوو موعجیزەکانی نوێنییەکانی بوو بە هۆی ئەوە کە لە تەواوی دەورەکە دا تواناو دەسەڵاتێکی رووحانی زۆر بەهێز پەیدا بکا. دوای مردنی ئەو بە ماوەیەکی کەم دوودەستەیی توند لە نێو مریدەکانی روویدا کە رکەبەرییان دەگەڵ یەکتر دەکرد: بەشێکیان موسوڵمانانی دەمار گرژو ئەوانیتر هەڵگەڕاوەکان بوون کە لە کەمایەتیدا بوون، دوای سەدەیەك بەربەرەکانی ناوخۆیی، لەدواییدا تاقمی دووهەم لە کوردستانو دەستەی یەکەم لە میسرو سووریە سەرکەوتنو لە ئاخری سەدەی سێزدەهەمی زایینیدا بوو کە شەریعەتی یەزیدی پێکهات، بەڵام بەوتەی واسیلی نیکیتین لە کتێبی کوردوکوردستان ل476 دا دەنووسێ کەچی سەرەرای ئەوەش لە پروپاگاندەی خۆیاندا لە پەرستنی شەیتان نەدەدوان، ئەو کارە زۆر دواتر ئاشکرا بوو. ئەو تەرزە بۆچوونەو ئاکامێکی کە لە پەنابردنی شێخ عەدا بۆ دەیری ئەرمەنییەکان وەدەست دەکەوێ بۆتە هۆی ئەوە کە لە نێوانیاندا موجادەلەیەك پێك بێ، یەك لەوان ئەوەیەکە شێخ عەدا لە مەسیحیەت ئیلهامی وەرگرتوەو گرتنی سێ رۆژوو لەساڵدا یەك لەم شتە وەرگیراوانەیە

[224] وشەی تاووس لە وشەگەلی یونانی (تینۆس)ە کە بە مانای خودایەو مەسیحیەکانیش هەر بەو مانایە بەکاریان بردوە.

[225] کوردو کوردستان محمد امین زەکی ل 299

[226] ئەم شێخ عەدای کوری موسافیری ئەمەوی بەقەولێك لە 557ی کۆچی بەرانبەر بە 1171ی زایینی کۆچی کردوەو دامەزرێنەری فیرقەی عەدەویە بوو کە دوایە یەزیدیان پێ گوترا.

ئەوە نووسەری کتێب بێتە سەر ئەو باوەرە کە زۆر دواتر یەزیدی کوری معاویە بەرەو ئەو ئایینە چووبێو گەورەکانی دینی بە شانازی ئەو بەیعەتەی یەزیدەوە ئایینی خۆیان بە ناوی ئەو کردبێ، کە دیارە ئەو بۆچوونە پێویستی بە لێکۆلینەوەیەکی زۆر هەیە تا بسەلمێندرێ، ئەوەش کاتی پێویستە.

بەلأم دووهەمیان شێخ "عەدا" پیاوێك بوە بەناوی ابولفاخر عەدای" کوری البرکات کە سالی 1223ی زایینی بە هۆی ئەمیری مەغوول کوژراوە.[227]

لە هەر حال دا سەرچاوەی ئەم ئاینە هەروەك ئاماژەی پێکرا جێگەی پرسیارەو ئەوە مسۆگەرە پێشینەیەکی دووری لە نێو مێژوودا هەیە بەلأم بە بڕوای نووسەر بە درێژایی مێژوو و تەمەنی درێژی خۆی، ئەو دینە لە ئایین و مەزهەبیتر کاریگەریی وەرگرتووە و گەورەکانی ئەم ئاینە لە هەر بیروباوەرێك شتێکیان وەرگرتووە، هەروەك لە میترائیسم یا ئایینی پەرستنی خواوەندی هەتاو، دەتوانین زۆر نموونە بێنینەوە کە یەزیدیەکان لە ئەوانیان وەرگرتووە.[228]

لێکۆلینەوەو وەدووکەوتنی ئاغای فوئاد سەفەر fuad safar لە دەورەی "هاترا" لە عێراق کە ئاکامەکەی لە موزەی بەغدا هەیەو لێپرسینەوەو دواکەوتنی "پرۆفیسۆر تۆفیق وەهبی"، ئەو مەسەلەی بە تەواوی روون کردۆتەوە[229-230] و بە تایبەتی توێژینەوەکانی ژێر خاك دەردەخەن کە بەشێك لەو عیبادەتەش یەزیدیان دەیکەن، لە هاترا بە هۆی میهر پەرستان بەرێوە دەچوو.[231] نووسراوەکانی یەکێك لە

---

[227] لە مێژووی موسلّو نووسراوەکانی راهبی مەسیحی "شیوع" رێکەوتی کوژرانی عەدای کوری ابوالبرکاتیان 1452ی زایینی نووسیوە.

[228] ل، کراژە وسکی kraje wski لە نوسینەکەی دا بەناوی "ئاینیی شەیتان" کە لە گۆڤاری میرکویر دوفرانس (15ی نەوامبری 1932) دەنوسی" یەزیدی هیچ کات نوێژ ناکا مەگەر بۆ ڕۆژ. لەو کاتەدا کەڕۆژ هەلّدی لە بەرانبەری دا سوجدە دەکاو ئەو جێگایە ماچ دەکا کە یەکەم تیشکە خۆری لی دەدا.

[229] توێژینوەکانی هاتراو ڕاپۆرتی فوئاد سەفەر لە مووزەی بەغدا

[230] پێداچوونەوەیەك لەسەر مێژووی دینەکانی کوردان، پرۆفیسۆر تۆفیق وەهبیی، وەرگێڕانی جماالدین حسینی

[231] میهر هەمان میترایە کە لە لای ئێرانییە دێرینەکان ئیلاهەی ڕۆژ و ڕوناکاییەکان بوو، لە یەکم ڕۆژی دوای میلادی مەسیح وشەی میترا بوو بەمیهر و هەر ئەو میهرە بەوتەی پرۆفیسۆر تۆفیق وەهبیی دوای پەیدا بوونی دەسەلأتی ئیسلامیش بە مانای چاکەو ئیمان هەرماوە، یەزیدیەکان شەیتان پەرەست نین، تۆفیق وەهبی.

ڕۆژهەڵاتناسەکان بە ناوی"کویمانت cumant و ئەو وێنانەی لە هاترا گیراون جارێکیتر ئەم بۆچوونە دەسەلمێنن.[232]

ئەوەی جێی داخە ئەوەیەکە سەرەڕای ئەوەی یەزیدیسم لە مێژینەیە، هێندێك کەس دیسان ئەو ئایینە بە هی ئەم سەردەمانەی دوایی لەقەڵەم دەدەن، تەنانەت پرۆفیسۆر تۆفیق وەهبی دەنووسێ: ئایینی ئیسماعیلیە کە چەند سەدە بەر لە ئایینی یەزیدی ڕاستی پەیدا بووە،[233] کە ئەمن خۆم هەرچەند بیرم لێکردەوە نەمزانی یەزیدی ڕاستی و ناراست کامانەن؟ بەڵام چونکو مەبەستی ئێمە لەم کتێبە دا تەنیا ناساندنی دینەکانو ئایینە باوەکانی نێو کوردانە، لەمە زیاتر لەم بابەتە نادوێین.

جگە لە میترائیسم، دینی زەردەشتیش جێگەی سەرەنجی یەزیدیان بووە. بۆ نموونە حەوت خودایەکەی یەزیدیان و چلۆنایەتی دروستبوونی ئەوان لە خودی پەروەردگار و لەیەکتر، لە دینی زەردەشت وەرگیراوە و هەروەها ئەفراندنی ئاسمانی و فڕینی حەوت خواکە بۆ ئاسمانەکان.

یەزیدییەکان بۆ چوار ماکەی (هەوا، ئاگر، ئاو خاك) حورمەتیان هەیە، ئەم بەشە لەئایینی "سابیان" sabian یا ئەستێرە پەرەستان وەرگیراوە کە لە کتێبە پیرۆزەکەیان "ئیسکاندۆلا skandola "دا نوسراوە.

یەزیدیەکان هەروەها باوەڕیان بە چوار زەمان هەیە و بۆ هەرکام لەو زەمانانە بەشێوەی ڕەسمی جێژن دەگرن، چونکە عەوام وەدەزانن کە شەیتان لە بن هەردی دا دەژی.[234]

---

[232] ئەم وێنانە لە گۆڤاری "ئیلوا ستراتدی لەندن نیوز illustrated london news " لە نوامبەری 1951 لە چەند ژمارەدا بڵاو کراوەتەوە

[233] یەزیدیەکان شەیتان پەرەست نین لە پرۆفیسۆر تۆفیق وەهبی ل 49

[234] بۆ دەرکی فەلسەفەی ئایینی یەزیدیەکان و ئاشنایەتی زانستی دەگەڵی، خوێندنەوەی نووسراوەکانی پرۆفیسۆر"ن.مار" بەتایبەتی و هەروەها ڕۆژەلسکۆ و کتێبی یەزیدیەکان شەیتان پەرەستن نین واجبە.